

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Bakalářská práce

Marie Hedvíková

**Préteritální auxiliár ve 3. osobě
v Markově evangeliu ve starších českých biblích**

Third-Person Preterite Auxiliary
in the Gospel according to Mark in Older Czech Bibles

Praha 2023

Vedoucí práce: PhDr. Robert Dittmann, Ph.D.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 10. května 2023

Marie Hedvíková

Poděkování:

Ráda bych poděkovala PhDr. Robertu Dittmannovi, Ph.D., za odborné vedení a pomoc při zpracování mé bakalářské práce. Děkuji za vlídnost a nadšení, s nimiž se věnuje výuce *Historické mluvnice*, a prohlubuje tak zájem studentů o danou problematiku.

Velké díky náleží také doc. Mgr. Radku Šimíkovi, Ph.D., za pomoc se zpracováním a interpretací dat ve statistickém modelu v programu R.

Klíčová slova:

préteritální auxiliár, Markovo evangelium, české bible

Key words:

preterite auxiliary, Mark's Gospel, Czech bibles

Abstrakt

Bakalářská práce se zabývá ústupem auxiliáru ve třetích osobách složeného préterita. Zvolený jev byl sledován na textu Markova evangelia ve starších českých biblích. Navázali jsme na dosavadní výzkumy distribuce auxiliáru – zejména ve studiích S. Dickeyho, R. Dittmanna, J. Filipové a J. Zdeňkové. Ústup auxiliáru jsme sledovali v deseti různých biblických překladech. Zkoumaný materiál zahrnuje staročeský evangeliář, zástupce všech čtyř staročeských biblických redakcí (počínaje Bibli drážďanskou) a vybrané tištěné bible až po Bibli kralickou šestidílnou. Z pramenů jsme manuálně vyexcerpovali všechny doklady složeného préterita. U jednotlivých dokladů jsme následně sledovali přítomnost auxiliáru, gramatickou kategorii čísla a vidu a také vyjádřenost subjektu. Následně jsme získaná data analyzovali prostřednictvím funkcí programu *Microsoft Excel* (verze 2303), statistických kalkulátorů na adrese www.socscistatistics.com a programu *R*. Výsledky základního statistického vyhodnocení jsme srovnali s předchozími výzkumy, formulovali jsme nové hypotézy a možná východiska pro další bádání.

Abstract

This bachelor thesis examines disappearance of the third-person auxiliary in the compound preterite. The phenomenon chosen was studied in the text of the Gospel of Mark in older Czech Bibles. We intended to build on the previous research of auxiliary distribution – especially in the studies authored by S. Dickey, R. Dittmann, J. Filipová, and J. Zdeňková. We traced the gradual loss of the auxiliary in ten different biblical translations. Our material includes the Old Czech Evangeliary, representatives of all four Old Czech Bible redactions (beginning with the Dresden Bible), and selected printed Bibles up to the Six-Volume Kralice Bible. We manually excerpted all the instances of the compound preterite from the sources. Subsequently, each token was annotated with respect to the presence of the auxiliary, grammatical categories of number and aspect, and the presence of the subject. Then we analyzed the data obtained with the help of the functions of the Microsoft Excel (version 2303), statistical calculators available at www.socscistatistics.com, and the *R* software. We compared the basic statistics results with previous research, we formulated new hypotheses and possible starting points for further research.

OBSAH

1	ÚVOD	1
2	MINULÉ ČASY VE SLOVANSKÝCH JAZYCÍCH A VE STARÉ ČEŠTINĚ	3
2.1	MINULÉ ČASY VE SLOVANSKÝCH JAZYCÍCH	3
2.1.1	<i>Složené préteritum ve staroslověnině</i>	4
2.1.2	<i>Ustupování jednoduchých minulých časů ve slovanských jazycích</i>	4
2.1.3	<i>Vývoj složeného préterita ve slovanských jazycích</i>	5
2.2	MINULÉ ČASY VE STARÉ ČEŠTINĚ	6
2.2.1	<i>Složené préteritum</i>	7
2.2.2	<i>Významové odstíny složeného préterita</i>	9
2.2.3	<i>Ustupování jednoduchých minulých časů ve staré češtině</i>	9
3	AUXILIÁR VE TŘETÍCH OSOBÁCH	13
3.1	VYMEZENÍ POJMU AUXILIÁR	13
3.2	GRAMATIKALIZACE AUXILIÁRU	13
3.2.1	<i>Poznámka k absenci pobočné slabiky ve tvarech auxiliáru</i>	14
3.3	VYNECHÁVÁNÍ AUXILIÁRU VE STAROSLOVĚNŠTINĚ	14
3.4	VYNECHÁVÁNÍ AUXILIÁRU VE STARÉ ČEŠTINĚ	14
3.4.1	<i>Doklady auxiliáru ve staročeských a středněčeských textech</i>	15
3.5	O AUXILIÁRU V ČESKÝCH GRAMATIKÁCH	19
3.5.1	<i>Náměšťská gramatika</i>	19
3.5.2	<i>Blahoslavova Grammatica česká</i>	20
3.5.3	<i>Grammatica Bohemica</i>	21
3.5.4	<i>Ostatní gramatiky vydané před Čechořečností</i>	21
3.5.5	<i>Čechořečnost</i>	22
3.6	VÝZNAMOVÉ ODSÍNY AUXILIÁRU VE TŘETÍCH OSOBÁCH	22
3.7	AUXILIÁR V JINÝCH SLOVANSKÝCH JAZYCÍCH	23
4	METODOLOGIE	25
4.1	ANALYZOVANÉ TEXTY A JEJICH ZDROJE	25
4.2	METODOLOGIE ANALÝZY TEXTŮ	26
4.2.1	<i>Transkripce excerpt a citací z analyzovaných textů</i>	27

4.2.2	<i>Diabible</i>	27
4.3	ANALÝZA TVARŮ TYPU <i>SÚ LKALI</i> A <i>PLAKALI</i>	28
4.4	PROBLEMATIKA HOMONYMIE	28
5	PRAMENY	30
5.1	STAROČESKÝ EVANGELIÁŘ.....	30
5.2	BIBLE DRÁŽĎANSKÁ (LESKOVECKÁ).....	30
5.3	BIBLE OLOMOUCKÁ	31
5.4	BIBLE LITOMĚŘICKÁ.....	32
5.5	NOVÝ ZÁKON MUZEJNÍ MLADŠÍ	32
5.6	BIBLE PADEŘOVSKÁ	33
5.7	BIBLE PRAŽSKÁ	33
5.8	BIBLE BENÁTSKÁ.....	34
5.9	NOVÝ ZÁKON NÁMĚŠŤSKÝ	34
5.10	BIBLE KRALICKÁ ŠESTIDÍLNÁ.....	35
6	VÝSLEDKY	37
6.1	ZÁKLADNÍ ANALÝZA DISTRIBUCE AUXILIÁRU	37
6.2	INTERPRETACE DAT	40
6.3	VLIV PROMĚNNÝCH	46
6.3.1	<i>Číslo</i>	46
6.3.2	<i>Vid</i>	51
6.3.3	<i>Vyjadřování subjektu</i>	52
6.3.4	<i>Interakce proměnných ve statistickém modelu</i>	54
7	ZÁVĚR	59
8	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	61
8.1	EXCERPOVANÉ PRAMENY	61
8.2	DALŠÍ PRAMENY	62
8.3	SEKUNDÁRNÍ LITERATURA.....	64
8.4	DALŠÍ ZDROJE	68
9	SEZNAM ZKRATEK	69
	PŘÍLOHY	70

1 Úvod

Cílem této práce je přispět dílčím výzkumem k dosavadnímu bádání ohledně distribuce auxiliáru ve třetích osobách jakožto součásti složeného préterita ve starší češtině. Chceme tak učinit alespoň drobný krok ke komplexnějšímu poznání staročeského a středněčeského temporálního systému.

Jako textový materiál ke zkoumání vybraného jevu jsme zvolili Markovo evangelium ve starších českých biblích. Biblický text považujeme pro zkoumání diachronní mluvnice za zvláště vhodný, protože se v průběhu staletí příliš neměnila jeho textová základna (pomineme-li např. řecký vzor pro *Bibli kralickou šestidílnou* a Erasmův latinský překlad pro náměšťské překladatele). I nejstarší překlady biblických textů do češtiny jsou skutečnými překlady v současném pojetí, a nikoli pouhými volnějšími adaptacemi, jak byl překladatelský proces (*translatio*) ve středověku obecně chápán.

Ve staré češtině mohla být minulost (případně předčasnost) vyjadřována prostřednictvím čtyř různých minulých časů: aoristu, imperfekta, plusquamperfekta a původního opisného perfekta. Každý z těchto časů se vyznačoval formálními i sémantickými specifiky. Minulost bylo možné signalizovat také historickým prezentem nebo participiálními opisy.

Opisné perfektum, na něž se tato práce blíže zaměřuje, má své kořeny již v praslovanštině. Původně neslo rezultativní význam, jeho sémantika se však brzy začala měnit směrem k vyjádření prosté minulosti. Ve staré češtině se konstrukce složená z tvaru slovesa *býti* v indikativu času přítomného a *l*-ového participia postupně gramatikalizovala. Samotné *l*-ového participium sloužilo původně pouze jako součást syntaktických konstrukcí, ale později se stalo stěžejní součástí složených časů, naopak tvary slovesa *býti*, jež se staly auxiliáry, bylo možné foneticky redukovat, případně mohly být zcela odstraněny.

Ve 3. osobě singuláru i plurálu auxiliár již od nejstarších rozsáhlejších českých textů z počátku 14. století ustupoval. Jeho ústup ovšem nelze označit za lineární. Hypotézy o vlivu některých proměnných na jeho ustupování formuloval již Jan Gebauer, podle něhož auxiliáry ustupovaly rychleji v singuláru a záleželo také na stylu textu. V textech vysokého stylu (například v textech biblických) měl auxiliár ustupovat v menší míře a pomaleji. O stavu dosavadního výzkumu (o zkoumaných proměnných, textovém materiálu a výsledcích bádání) blíže pojednáváme v kapitole 3.4.1.

Tato práce si ve své výzkumné části klade za cíl podrobně zmapovat distribuci auxiliáru ve třetích osobách v Markově evangeliu ve staročeských biblích (s přesahem do vybraných textů 16. století).

2 Minulé časy ve slovanských jazycích a ve staré češtině

V této kapitole si klademe za cíl stručně nastínit problematiku tvoření a užívání minulých časů ve slovanských jazycích, zvláště pak ve staré češtině. Největší pozornost bude věnována složenému préteritu, jehož tvary obsahují pomocné sloveso *býti*. Na préteritální auxiliár ve třetí osobě a na okolnosti jeho vynechávání se zaměřuje kapitola 3.

2.1 Minulé časy ve slovanských jazycích

Slovanské jazyky v současnosti spojuje po stránce gramatické, lexikální aj. značná podobnost. Mnohem silněji však byla příbuznost patrná ve starších fázích vývoje těchto jazyků. Příbuznost slovanských jazyků se v gramatice projevovala zvláště v kategorii vidu a v časování sloves – dokud ve velké části jazyků slovanské rodiny nezanikly jednoduché minulé časy.¹ Datace první expanze Slovanů (a tím i praslovanštiny) na západ je obvykle kladena do doby okolo roku 500. Tento údaj je ovšem velmi nejistý, protože stáří hláskoslovných změn lze absolutně datovat jen obtížně. Stav a vývoj ostatních jazykových rovin se rekonstruuje s ještě většími komplikacemi. Podle dosud nalezených dokladů se výrazná hláskoslovná a tvaroslovná jednota praslovanštiny zachovala ještě staletí po skončení první expanze. Na našem území se podle archeologického výzkumu Slované usídlili v poslední třetině 6. století. Při vydělování jednotlivých jazykových areálů se zvyšuje rozdíl mezi morfologií severních a jižních Slovanů, týká se však především deklinace. Později se diference mezi západní větví severoslovanské oblasti a jižní oblastí prohloubila mnohem více než mezi oblastí jižní a (severoslovanskou) východní.²

Předpokládá se, že gramatický systém praslovanštiny obsahoval jednoduché minulé časy: aorist sigmatický i asigmatický a imperfektum, dále plusquamperfektum a nový, opisný tvar s *l*-ovým participiem, jež se jinak vyskytuje pouze v jazycích z jiných jazykových indoevropských větví, např. v arménštině nebo tocharštině. *L*-ové přičestí se stalo též součástí nového kondicionálu. Indoevropské imperfektum bylo přehodnoceno a vznikl z něj asigmatický aorist.³ Staré indoevropské imperfektum bylo sémanticky nahrazeno novým imperfektem se sufixem *-ach*. V praslovanštině již chybí staré perfektum, dopady minulých dějů na přítomnost byly vyjadřovány syntaktickou konstrukcí. Ta byla tvořena slovesem *byti*, resp. jeho minulým tvarem, a *l*-ovým participiem slovesa,

¹ Horálek, 1962, s. 39–42.

² Rejzek, 2021, s. 29–67.

³ Tamtéž, s. 31–32.

např. *prišľbľ jesmb* ve významu „jsem příšlý“.⁴ Na rozdíl od jiných participií sloužilo participium *l*-ové takřka výlučně ke tvoření syntaktických konstrukcí, ze kterých se později vyvinuly složené časy.⁵

Výše zmíněné aoristy asigmatické a sigmatické byly postupně nahrazovány aoristy mladšími. To znamená, že např. tvary *věsь* a *basь* ustoupily delším *vedochь*, *bodochь*, případně *vedech* a *bodech* v jazycích západoslovanských. Tvary imperfekta se naopak stahovaly. Stažené tvary jsou dochovány i ve staroslověnině, např. *děláše*. Otázka užívání předminulého času zůstává v úvahách o podobě praslovanštiny otevřena. Dnes se předminulý čas vyskytuje například v bulharštině.⁶

2.1.1 Složené préteritum ve staroslověnině

Ve staroslověnině máme doklady o výskytu složeného préterita, např. ve tvaru *nesľb jesmb*. Nástup gramatikalizace složeného préterita (opisného perfekta) je doloženo v nejstarších staroslověnských památkách, dokonce již v *Kyjevských listech*, u nichž není vyloučen vznik už v 9. stol.⁷ Staroslověnění překladaelé často užívali participiálních konstrukcí pro přesnější vystižení řeckých originálů.⁸

2.1.2 Ustupování jednoduchých minulých časů ve slovanských jazycích

Ve staroslověnině se postupnou gramatikalizací kategorie vidu stává morfologická sada koncovek jednoduchých minulých časů nadbytečnou. S přibývajícím počtem vidových dvojic mizí potřeba vyjadřovat ukončenost děje prostřednictvím koncovek aoristu a imperfekta. Společně s posilováním kompaktnosti věty, kongruence mezi subjektem a *l*-ovým participiem a působením dalších faktorů vedl proces gramatikalizace vidů k ústupu a nakonec k vymizení jednoduchých minulých časů.⁹

Mezi badateli nepanuje shoda na dataci vymizení aoristu a imperfekta. Antonín Dostál vyslovil hypotézu, že oba jednoduché minulé časy přestaly být v užívány v podobnou dobu (s výjimkou ruštiny, kde nalezneme imperfektum jen v nejranějších vývojových fázích psaného jazyka). S tímto názorem ale polemizuje např. Karel Horálek, podle něhož

⁴ Večerka, 2017 [online].

⁵ Horálek, 1962, s. 87.

⁶ Horálek, 1962, s. 224–226.

⁷ Dostál, 1956, s. 84.

⁸ Drinková, 2019, s. 153.

⁹ Lamprecht, Šlosar, Bauer, 1986, s. 194.

ustupoval v češtině později aorist, protože imperfektum začalo celkově ustupovat u východních Slovanů již v době předhistorické. Podle Waltera Breua ustupuje imperfektum dříve nejen ve východoslovanských jazycích, ale ve všech slovanských.¹⁰

Tvoření jednoduchých minulých časů přetrvalo v jazyce bulharském, makedonském, srbochorvatském (po rozpadu Jugoslávie ve čtveřici různých jazyků, resp. národních variant: srbštině, chorvatštině, bosenštině a černohorštině)¹¹ a v lužičtině. I ve jmenovaných nástupnických variantách dřívější srbochorvatštiny však sílí pozice složeného préterita.¹²

2.1.3 Vývoj složeného préterita ve slovanských jazycích

Složená préterita v mnoha slovanských jazycích postupně nahradila tvary aoristů a imperfekt, čímž se vyjadřování minulosti formálně zjednodušilo. Perfektum (co do formální struktury pozdější složené préteritum) se vyvíjelo v západoevropském a východoevropském prostoru odlišně. Roli tu však zřejmě hrály i faktory areálové: v areálu jazyků západní Evropy se ustálila konstrukce tvořená tvarem slovesa *být* nebo *mít* (pro románské a germánské jazyky) a pasivním participiem. V areálu východoevropských jazyků se užívala konstrukce tvořená slovesem *být* a aktivním participiem.¹³

Zároveň s přibližováním významu konstrukce slovesa *býti* a *l*-ového participia k sémantice prosté minulosti se začínala projevovat distinkce mezi dokonavostí a nedokonavostí sloves jako důležitou gramatickou kategorií. Složené préteritum nebylo svázáno s jednou vidovou opozicí, ale mohlo vyjadřovat oba vidy. Gramatikalizace složeného préterita tedy přispěla k systematizaci kategorie vidu.¹⁴

I v jazycích, kde zůstaly jednoduché minulé časy zachovány (zejména v jihoslovanských jazycích, ze severních slovanských jazyků jen v horní a dolní lužické srbštině), se složené préteritum nadále užívá buď bez významnějších změn, nebo v syntetizované formě (pomocné sloveso se spojilo s příčestím), někdy dokonce v několika variantách.¹⁵ V bulharštině vznikla alternativa ke složenému préteritu, která vyjadřuje zkušenost, již produktor komunikátu přejal od někoho jiného. Analogický vývoj byl zaznamenán u makedonštiny. V polštině došlo k úplné syntetizaci v případech, kdy bylo

¹⁰ Sr. Zdeňková, 2021, s. 36.

¹¹ Kordić, 2010, s. 430.

¹² Horálek, 1962, s. 224.

¹³ Drinková, 2019, s. 148–150.

¹⁴ Tamtéž, s. 174–175.

¹⁵ Horálek, 1962, s. 58.

pomocné sloveso vyjádřeno (*widziałem*), jinak se pomocné sloveso – stejně jako v současné češtině – vypouští ve třetích osobách jednoduchého i množného čísla. V polštině se navíc sloveso *być* spojuje se zájmenem (v případech jako *jam był*). Ruština složené préteritum zcela opustila, namísto něj používá k určení osoby personální zájmena (*я был; я видел*).¹⁶

2.2 Minulé časy ve staré češtině

Nejstarší zachované česky psané souvislé texty většího rozsahu datujeme do přelomu 13. a 14. století. Jazyk jednotlivých památek působí velmi uceleně a neobsahuje mnoho dialektismů. Lze předpokládat, že rozsáhlejší psané texty vznikaly na našem území již dříve.¹⁷

Minulost mohla být ve staré češtině vyjadřována prostřednictvím aoristu a imperfekta, původního opisného perfekta s významem rezultativním, plusquamperfekta (antepréterita), historického prézentu a participiálními opisy, které byly postupně gramatikalizovány.¹⁸

Imperfektum zdělila čeština z praslovanštiny, objevily se však některé vývojové změny. K hláskovým transformacím přibývají změny morfologické. Tvary pro druhou a třetí osobu duálu splývají kvůli přijetí koncovek aoristu pro 2. osobu v množných číslech v jeden homonymní tvar.¹⁹ Bádání o významu imperfekta ve starší češtině zatím v detailech nedospělo ke konečnému vymezení jeho sémantiky, nicméně na rozdíl od složeného perfekta mělo význam nerezultativní a ve vyprávění akcentovalo průběh děje.²⁰ Pokud byla imperfekta utvořena od dokonavých sloves, nesla další významové odstíny.²¹

Aorist oproti tomu označuje ukončený děj a tvoří se zejména od perfektivních sloves. Dělí se na aorist sigmatický, který vychází z aoristu indoevropského, a aorist asigmatický, jež vznikl z indoevropského imperfekta. Asigmatický aorist se z formálního hlediska velmi podobá imperfektu v sanskrtu a v řečtině. Již ve staroslověnštině byl však asigmatický aorist pro první osobu tvarem archaickým. Sigmatický aorist (který odpovídá aoristu řeckému a sanskrtskému) byl produktivnější v praslovanštině i ve staré češtině. Sigmatický aorist se dělil na mladší a starší.

¹⁶ Tamtéž, s. 225–226.

¹⁷ Havránek, 1980, s. 21.

¹⁸ Zdeňková, 2021, s. 15.

¹⁹ Lamprecht, Šlosar, Bauer, 1986, s. 194–195.

²⁰ Kosek, 2017 [online].

²¹ Gebauer, 1929, s. 542.

Historický prézens vyjadřující minulost přítomnými tvary se v epice ze 14. století vyskytuje jen výjimečně (např. v *Dalimilově kronice*).

Z *l*-ového participia a slovesa *býti* ve tvaru imperfekta, aoristu či préterita se skládalo antepreteritum neboli čas předminulý, např. *bych volal, biech volal, byl jsem volal*. Následkem ústupu aoristu a imperfekta došlo k redukci tvarů antepreterita a zůstal pouze tvar *byl jsem volal*.²²

2.2.1 Složené préteritum

Tvary perfekta známé z praslovanštiny nacházíme s původním sémantickým zabarvením v nejstarší vývojové fázi češtiny.²³ Brzy se však objevují s významem préterita (prostého minulého času), tedy kontinuant *přišľь jesmь* ve významu ‚přišel jsem‘ (nikoli *jsem přišľý/přišedší*).²⁴

Složené préteritum bylo původně tvořeno dvěma slovy, *l*-ovým participiem a tvarem slovesa *býti* v indikativu času přítomného (ve všech osobách).²⁵ Infinitivní kmen slovesa a sufix (*-l*) dále doplňuje rodová koncovka (kvůli kongruenci), např. *kup-ova(-ti) > kup-ova(-l)-Ø/-a/-o*.²⁶ Indikativ prézenta slovesa *býti* má následující podoby (odhlížíme od diftongizace *ú > ou*):

	SINGULÁR	PLURÁL	DUÁL
1.	<i>jsem (sem)</i>	<i>jsme (sme)</i> <i>jsmy (smy)</i>	<i>jsvě (svě); jsva (sva)</i>
2.	<i>jsi (si);</i> volný morf <i>-s</i>	<i>jste (ste)</i>	<i>jsta (sta)</i>
3.	<i>jest; je; j</i>	<i>jsú (sú)</i>	<i>jsta (sta)</i>

Tabulka 1: Tvary indikativu prézenta slovesa *býti*

Auxiliár nemá v textu distribuci a tvary zcela shodné s lexikálním nebo sponovým slovesem *býti*. Liší se také chování auxiliáru ve staré a nové češtině. Ve staré češtině může být ve tvaru auxiliáru vyjádřena výjimečně i negace, v nové češtině nese negaci vždy plnovýznamové sloveso. Spojení auxiliáru s příklonkou *-li* je též možné jen ve staré češtině. Z hlediska slovosledu vnímáme auxiliár jako enklitikon (vyjma příznakových výpovědí

²² Zdeňková, 2021, s. 15–26.

²³ Zdeňková, 2021, s. 27.

²⁴ Večerka, 2017 [online].

²⁵ Lamprecht, Šlosar, Bauer, 1986, s. 244.

²⁶ Karlík, 2017 [online].

s auxiliárem v iniciální pozici jako např. *sem to tak nemyslel*), proto jeho chování ovlivnil proces konkurence mezi postiniciálním a kontaktním slovosledem enklitik.²⁷

Ve druhé osobě singuláru může být auxiliár vyjádřen volným morfem *-s*, který se pojí s *l*-ovým participiem. Doklady o préteritu ve 2. osobě, kde se auxiliár vyskytuje v podobě tohoto pohyblivého morfu, nacházíme již ve 14. století, například v *Pasionálu muzejním* (Juhnově) z poslední třetiny 14. století: *A řekls k němu: Jmám moc ukřižovati a pustiti tě.*²⁸

Ve třetí osobě singuláru může být plná forma auxiliáru (*jest*) nahrazena tvarem *jesti(t)* s připojenou zdůrazňovací částicí, dále tvarem *je*, nebo dokonce samotným *j*. Výskyt samotného *j* ovšem není příliš rozšířen. Nalezneme jej například v některých textech Tomáše Štítného ze Štítného.²⁹

Původně se na konci *l*-ového participia v maskulinu singuláru vyskytoval tvrdý jer. Na hlásku *l* bylo tedy participium zakončeno až po jerových změnách. Tvary *l*-ového participia měly ve slovesech se zavřeným kmenem jednoslabičnou výslovnost, dokud koncová hláska nezískala slabikotvornou funkci. Pro usnadnění výslovnosti docházelo k vynechávání koncového *l* (*nesl* → *nes*) nebo ke vkládání vokálu mezi koncové *l* a předposlední konsonant (*nesl* → *nesel*).³⁰

Tvary *l*-ového participia jsou tvořeny sufixem *-l*, který se připojuje k verbální struktuře s minulým kmenem. Tato struktura může obsahovat i prefix (*zapsal*, *prodal*) či sufix *-va-/-vá-*, signalizující iterativitu nebo trvání děje. Tento sufix se v konstrukci vyskytuje mezi kmenem slovesa a *-l* (*psával*, *prodával*). K sufixu *-l* je dále připojena rodová koncovka (signalizuje číslo, jmenný rod, případně životnost; jde o ustrnulé nominativní tvary), která nabývá jedné z uvedených hodnot: *-Ø*, *-a* (homonymní pro f. sg. a n. pl.), *-o*, *-i*, *-y*.³¹ U sloves 2. přítomné třídy vzoru *tisknouti* většinou odpadávalo kmenotvorné *-nu-*, jde o dubletu (např. *tiskl*). Kompletního kmene se užívalo v případech, kdy kořen tvořila pouze jedna souhláska, příkladem je participium *lnul* ze slovesa *lnouti*.

V současné češtině známe adjektivizovaná participia typu *umrlý*, *otrlý* či *nevrlý*. U některých sloves se totiž *l*-ové participium tvořilo z oslabeného kmene, jako v případě *čísti* – *čbtlъ* > *čtl*, totéž platilo pro slovesa jako *mříti*, *vříti*, *tříti*.³²

²⁷ Kosek, 2012, s. 2.

²⁸ Pasionál Muzejní (Juhnův), 14, s. 201, Praha, Knihovna Národního muzea, sign. III D 44.

²⁹ Březina, 2021, s. 41.

³⁰ Zdeňková, 2021, s. 27.

³¹ Karlík, 2017 [online].

³² Kosek, 2017 [online].

Slovesa zakončená konsonantem mohla mít i ve staré češtině v singuláru mužského rodu tvar s absentujícím sufixem *-l*, tedy např. *na svú kolenú na zemi pad* (1360/1380).³³ Dnes se tyto tvary vyskytují jen v obecné češtině.³⁴

2.2.2 Významové odstíny složeného préterita

Složené préteritum může po ztrátě významového odstínu výsledku děje vyjadřovat minulý děj obecně, a to buď děj, který v minulosti trvá (nedokonavá slovesa), nebo děj ukončený (dokonavá slovesa). Později mohou transponovaná užití složeného préterita vyjadřovat imperativ (*Šel sem!*), popřípadě kondicionál (*koupil jsem ten dům, kdybych měl peníze*).³⁵

2.2.3 Ustupování jednoduchých minulých časů ve staré češtině

Složené préteritum bylo na rozdíl od jednoduchých minulých časů schopno vyjadřovat kategorii jmenného rodu. Další výhodou představovala absence rozsáhlé tvarové homonymie. V 2. a 3. osobě duálu a ve 2. osobě plurálu může aorist užívat koncovek *-šte* či *-šta*, které jsou charakteristické pro imperfektum. Ve stejných osobách obsahuje paradigma imperfekta koncovky *-ste* a *-sta*, které přejalo imperfektum z aoristu.³⁶

Tvary aoristu a imperfekta se kvůli sémantickému sblížení stávaly v některých kontextech zaměnitelnými. K ústupu jednoduchých minulých časů přispěla také sílící diference mezi dokonavostí a nedokonavostí. Toto rozlišení bylo nově vyjadřováno i slovo tvornými prostředky. Tvar složeného préterita mohl vyjadřovat dokonavost a nedokonavost – v závislosti na sémantice slovesa, ze kterého bylo odvozeno participium.³⁷

Jan Gebauer uvádí statistiky užití jednoduchých minulých časů v některých památkách z 1. poloviny 14. století – v *Alexandreidě* (cambridžský rukopis) a v *Dalimilově kronice*. Jednoduché minulé časy ve zmíněných textech již ustupují, nejvíce v 1. a 2. osobě. Nahrazuje je složené préteritum.³⁸

Text *Dalimilovy kroniky* (vídeňský rukopis) zkoumala také Naděžda Kvítková, podle jejíchž závěrů se složené préteritum více prosazovalo v přímé řeči nebo v pasážích,

³³ Život Krista Pána, rukopis A. XVII A 9, 14, fol. 25v, Národní knihovna České republiky, Praha.

³⁴ Hrušková, 1986, s. 419.

³⁵ Gebauer, 1929, s. 550.

³⁶ Lamprecht, Šlosar, Bauer, 1986, s. 194–195.

³⁷ Zdeňková, 2021, s. 34–35.

³⁸ Gebauer, 1958, s. 63.

kde autor textu komentoval děj. V narativu se naopak déle drží aoristy a imperfekta. Důvodem má být významová spojitost mezi složeným préteritem a starým perfektem – sémantický rys týkající se komunikačního aktu anebo vztahu vypravěče k danému aktu.³⁹

Hana Kreisingerová se ve své studii zabývala temporálním systémem druhé redakce staročeské bible. Jako zdrojový text pro svou analýzu zvolila *Klementinský Nový zákon*. Jednoduché minulé časy zde ustupují, nicméně v menší míře než v nebiblických textech. Rozdíl je zřejmě do velké míry dán tendencí staročeských překladatelů volit za ekvivalent latinského imperfekta imperfektum české. U překladu latinských perfekt se naopak začínaly šířit tvary složeného préterita (na úkor aoristu). Z funkčního hlediska se složené préteritum více vyskytovalo v přímé řeči (a v komentářích děje), ale mnoho dokladů bylo nalezeno i v narativech. Podle Kreisingerové z této distribuce složeného préterita vyplývá, že se v době tvorby druhé redakce již význam tohoto času měnil z původního perfekta k dnešnímu minulému času, který vyjadřuje prostou minulost.⁴⁰

Ve spolupráci s Kateřinou Volekovou pak Hana Kreisingerová zkoumala minulé časy ve staročeských žaltářích: v *Žaltáři wittenberském* (1. redakce), *Žaltáři poděbradském* (revize 1. redakce), *Žaltáři klementinském* (2. redakce), *Žaltáři kapitulním* (revize 2. redakce), v žalmech *Bible boskovické* (3. redakce) a v *Prvním tištěném žaltáři* z roku 1487 (poslední staročeský žaltář ze 4. redakce). Složené préteritum ve starších žaltářích počtem značně převyšuje jednoduché minulé časy, které tvoří i ve třech nejstarších žaltářích jen 10 % dokladů. V 15. století jeho dokladů dále přibývá. Aorist ve třetím překladu zcela mizí. Ve čtvrtém překladu složené préteritum vytlačuje také zbytky imperfekta. V aktuálních promluvách jednoduché minulé časy ustupovaly rychleji než v narativu. Srovnání čtyř redakcí biblického překladu demonstruje vývoj staročeského temporálního systému a ustalování kategorie vidu. V nejstarším žaltáři se iterativita či neaktuálnost děje vyjadřuje prostřednictvím imperfekta. Ve druhé redakci jsou v tomto kontextu užita nedokonavá slovesa a v tištěném žaltáři ze čtvrté redakce již převažují iterativní tvary složeného préterita. Autorky neshledaly hlubší souvislost mezi volbou konkrétního minulého času v překladu a vyjádřením minulosti v originálním textu. Pozoruhodným jevem je nárůst jednoduchých minulých časů v 1. osobě singuláru v *Žaltáři poděbradském*. Autorky vyslovují hypotézu, že distribuci minulých časů zde ovlivnila mimojazyková

³⁹ Kvítková, 1991, s. 237–242.

⁴⁰ Kreisingerová, 2020, s. 38.

realita. *Žaltář poděbradský* totiž vlastnila žena (Keruše z Vartenberka) a jednoduché minulé časy nesignalizují na rozdíl od složeného préterita kategorií jmenného rodu.⁴¹

Ze staré češtiny přetrvaly do dnešních dní pozůstatky aoristu. Jedná se především o ustrnulý tvar *vece*, který je v nové češtině vnímán coby préteritum nebo prézens a tvary sloužící k tvoření kondicionálu (novočeského), tzn. *bych, by, bychom, byste*.⁴² Další zbytky byly zachyceny v dialektech. V kopaničářském nářečí, které se řadí do skupiny nářečí východomoravských, je doložen tvar *pisauch*. Opavské nářečí (slezskomoravská nářeční skupina) obsahovalo tvary *litalach* a *jach tam buł*, prachatické nářečí (jihozápodočeská nářeční skupina) pak např. tvar *michme to viskoumali*.⁴³ Z imperfekta se zachovaly pozůstatky ve zpěvnících, jako jsou *Touha po vlasti nebeské* (1889) či *Plzeňský kancionál* (1909).⁴⁴

Ustupování jednoduchých préterit není pouze otázkou chronologie. Na distribuci minulých časů měly výrazný vliv také další faktory, např. volba konkrétních sloves. U sloves pohybu a verb dicendi se aorist vyskytoval daleko déle než u ostatních sloves. U staročeských překladů hrál důležitou roli jazyk originálního textu. Staročeské imperfektum přetrvalo výrazně déle než (neustrnulý) aorist, protože sloužilo k překladu imperfekta latinského.⁴⁵

K existenci sloves, která se tradičně užívala v konkrétním minulém čase, je nutné dodat, že se jedná zpravidla o slovesa s vysokou frekvencí výskytu. Podíl jednoduchých minulých časů bývá mnohem vyšší u sloves ve třetí osobě (platí pro sg., pl. i pro du.). V neposlední řadě měly na distribuci minulých časů zásadní vliv záměry autorů (autorství v širokém pojetí středověku) – v návaznosti na typ textu a předpokládanou množinu adresátů. Tento vliv se obzvláště projevoval ve stylu biblickém. V Husových dílech se podle J. Gebauera jednoduché minulé časy vyskytují právě a jen v biblických citacích.⁴⁶ Více o biblickém stylu a textu vybraných biblí v kapitolách 5.1–5.10.

Dalším faktorem, který ovlivňoval distribuci minulých časů, byla potřeba rytmizace v poezii. Dvouslabičné (pro trochej) a tříslabičné (pro daktyl) tvary aoristu a imperfekta

⁴¹ Kreisingerová, Voleková, 2022, s. 20–28.

⁴² Zdeňková, 2021, s. 239–240.

⁴³ Trávníček, 1935, s. 421.

⁴⁴ Franta, 2017, s. 36–38.

⁴⁵ Zdeňková, 2021, s. 35.

⁴⁶ Gebauer, 1958, s. 62–66.

pomáhaly utvářet pravidelný oktosylab. Ve fraškách, jako např. v *Mastičkáři*, mohlo také časté opakování tvarů imperfekta v rýmu zvyšovat komiku přednesu.⁴⁷

V době, kdy se aorist a imperfektum užívaly již jen zřídka, bývaly jejich tvary někdy zaznamenávány chybně, protože autoři textů si již nebyli jisti správnou formou. Sémantický rozdíl mezi složeným préteritem a jednoduchými minulými časy se navíc stával nezřetelným. Docházelo tak například k užití aoristu nebo imperfekta jako součásti opisných tvarů místo participia.⁴⁸

⁴⁷ Franta, 2017, s. 26–28.

⁴⁸ Zdeňková, 2021, s. 35.

3 Auxiliár ve třetích osobách

V následující kapitole se zaměříme už přímo na auxiliár. V první podkapitole bude blíže charakterizována jeho geneze a užívaná forma. O ústupu auxiliáru v češtině (a v dalších slovanských jazycích) a o faktorech jeho vynechávání bude pojednáno v podkapitolách následujících.

3.1 Vymezení pojmu auxiliár

Z obecného hlediska je auxiliár slovesem, které nese pouze gramatický význam (osobu, číslo, čas, vid, popřípadě ilokuci a modalitu). Tím se liší od lexikálního *být* ve významu existenčním, sponového *být* i praslovanského perfekta, kde je určitý existenční odstín ve významu zachován, neboť vyjadřuje stav, který *je* výsledkem děje. V některých případech jde spíše o jev na rovině lexikální než morfologické, z toho důvodu rozlišujeme auxiliáry lexikální a gramatické. V druhém případě vyjadřuje sloveso ryze gramatické rysy – osobu, číslo, způsob. Sem spadá i auxiliár českého složeného préterita. Druhou část složeného préterita tvoří sloveso lexikální (zachovává si lexikální význam).⁴⁹

3.2 Gramatikalizace auxiliáru

Jak už bylo naznačeno výše, konstrukci složenou z indikativu přítomného slovesa *byti* a *l*-ového participia lexikálního slovesa znala patrně už praslovanština ve významu výsledku děje. Přítomný čas vyjadřoval výsledek/stav v okamžiku promluvy a participium poukazovalo na samotný děj, který promluvě předcházel. Jednalo se o syntaktickou konstrukci s výraznými slovesnými rysy. Z této konstrukce vzniklo perfektum, složený minulý čas s tímž významem.

Starší čeština užívá stejné formy jako praslovanština, ale již nikoli pro vyjádření rezultativnosti. Mění se v čas zachycující minulost bez přesahu do okamžiku promluvy.⁵⁰

Tvary slovesa *býti* zde nenesou původní význam existence ani nejsou součástí syntaktické konstrukce. Vzniká nový jev: auxiliár – poprvé jako příklonka lexikálního slovesa⁵¹ – nikoliv však výlučně, jsou známy i doklady auxiliáru v iniciální pozici, např. *neniet' umřela dievka, jsem-li ten pes ukradl* nebo v otázce *nejsem-li ti dal?*⁵²

⁴⁹ Karlík, 2017 [online].

⁵⁰ Lamprecht, Šlosar, Bauer, 1986, s. 244.

⁵¹ Gebauer, 1929, s. 91–92.

⁵² Kopečný, 1950, s. 85–89.

Gramatická struktura staré češtiny umožňuje vyjádřit v auxiliáru i negaci, tzn. *nejsem volal* oproti současné (jediné) možnosti *nevolal jsem*.⁵³

3.2.1 Poznámka k absenci pobočné slabiky ve tvarech auxiliáru

Již Jan Gebauer upozorňuje na častou absenci náslovného *j-* v auxiliárech složeného préterita.⁵⁴ Doklady se objevují v 1. a 2. osobě singuláru, plurálu i duálu a ve 3. osobě plurálu a duálu. Distribuci tvarů s iniciálním *j* a bez něj systematizoval až bratrský pravopis pod vlivem jazykových zásad popsaných v Blahoslavově gramatice (srov. kap. 5.10).⁵⁵

3.3 Vynechávání auxiliáru ve staroslověštině

Ve staroslověštině, resp. církevní slovanštině, významové rozlišení mezi složeným préteritem (opisným perfektem) a jednoduchými minulými časy postupně sláblo. Složené préteritum se tak čím dál častěji užívalo i v kontextech, v nichž bychom v ranějších fázích jazyka našli aorist nebo imperfektum. S rostoucí desémantizací slovesa *byti* sílil význam *l-*ového participia. Částečná gramatikalizace složeného préterita umožňuje vynechávání auxiliáru ve třetích osobách. Doklady o vynechávání auxiliáru (zatím pouze v singuláru) nacházíme například v *Supraslském kodexu*.⁵⁶ Tento kodex je datován do poloviny 11. století a vznikl pravděpodobně ve východním Bulharsku. Jde o rozsahem největší dochovanou kanonickou památku staroslověštiny.⁵⁷

3.4 Vynechávání auxiliáru ve staré češtině

Historické mluvnice z 19. a 20. století se o auxiliáru zmiňují jen spoře. Jan Gebauer ve své mluvnici zmiňuje, že se auxiliár začal vynechávat již ve starých textech a tato tendence k vynechávání byla u singulárových tvarů složeného préterita silnější než u tvarů plurálových. Ojedinelé výskyty auxiliáru v nové češtině vnímá jako příznakové.⁵⁸ Podle Antonína Dostála sloveso *býti* postupně „ztrácelo svůj význam a klesalo jen na prostředek,

⁵³ Tamtéž, s. 649. Někteří badatelé pokládají tvary slovesa *býti* (které ztratily původní význam) za pouhé volné morfy (Kopečný, 1962, s. 96–97). V této práci se však přikláníme k pojetí auxiliáru jako samostatného slova, budeme tedy nadále užívat pojem „složené préteritum“.

⁵⁴ Gebauer, 1909, s. 421.

⁵⁵ Kyas, 1997, s. 175–176.

⁵⁶ Dostál, 1956, s. 84.

⁵⁷ Večerka, 1996, s. 30.

⁵⁸ Gebauer, 1909, s. 421.

jímž se vyjadřuje gramatická osoba“.⁵⁹ A. Dostál své tvrzení dokládá ztrátou auxiliáru ve třetích osobách. Když auxiliár postrádala jen třetí osoba, byla lehce identifikovatelná (na pozadí auxiliár obsahujících tvarů osoby první a druhé).⁶⁰ Miroslav Komárek se krátce zmiňuje, že „ve 3. os. všech tří čísel pomocné sloveso už ve stč. nebývalo“, protože „číslo bylo dostatečně vyjádřeno už tvarem přičestí“.⁶¹ Duál, v němž byly také formy auxiliáru složeného préterita, jako systematická kategorie vymizel v průběhu 15. století.⁶²

3.4.1 Doklady auxiliáru ve staročeských a středněčeských textech

Ústup auxiliáru ve staročeských, popř. středněčeských textech nebyl dosud podroben komplexní analýze. S. Dickey na základě studia *Asenechovi a Života Adama a Evy* ze 14. století vyslovil hypotézu, že výskyt auxiliáru v těchto textech nejvíce ovlivňovalo organizování událostí do sekvencí podle narativu textu a složené préteritum bez auxiliáru mohlo nést mimo jiné sémantické rysy ustupujícího aoristu. Zanechaný auxiliár mohl nést funkci zdůrazňovací (zejm. z hlediska zkušenosti mluvčího), vyskytoval se více v emfatických výpovědích a v pasážích, které byly důležité pro okamžik promluvy. Vynechávání auxiliáru ve středněčeských dopisech pak podle Dickeyho bylo nejvíce ovlivněno časovým zařazením. S. Dickey se také zabýval kategorií vidu (a komparací vývoje vidu v různých slovanských jazycích), a ne/vyjadřováním subjektu. V *Asenechu* shledal relativně malý počet dokonavých tvarů bez auxiliáru – v rozporu s výsledky J. Filipové,⁶³ ale v *Život Adama a Evy* naopak obsahuje vysoký počet nedokonavých tvarů bez auxiliáru. Dickey tento rozdíl interpretuje jako vliv narativní funkce dokonavých sloves. V narativních pasážích textu byl auxiliár celkově více vynecháván než v pasážích nenarativních. Vyjadřování subjektu by podle Dickeyho nemělo mít na přítomnost auxiliáru v češtině vliv (na rozdíl od ruštiny), protože gramatická kategorie osoby je signalizována na samotném slovesném tvaru.⁶⁴

Robert Dittmann studoval výskyt auxiliáru v prvních čtrnácti kapitolách Matoušova evangelia. Pro soustavnou analýzu zvolil dvanáct překladů. Zastoupeny jsou tak jednotlivé biblické redakce i raně novověké překlady. Doklady préterita byly excerpovány

⁵⁹ Dostál, 1967, s. 65.

⁶⁰ Tamtéž, 1967, s. 65.

⁶¹ Komárek, 2012, s. 206–207.

⁶² Lamprecht, Šlosar, Bauer, 1986, s. 193.

⁶³ Filipová, 2022.

⁶⁴ Dickey, 2013, 77–121.

z *Bible drážďanské* (1. redakce), *Bible olomoucké* (1. redakce), *Bible litoměřické* (2. redakce), *Bible padeřovské* (3. redakce) a *Bible pražské* (4. redakce), dále z *Bible benátské*, první i druhé (revidované) vydání *Bible Severinovy*, z *Bible Netolického*, z druhého a čtvrtého vydání *Bible Melantrichovy*, z *Bible kralické šestidílné* a z *Bible svatováclavské*. Do celkové analýzy byl zahrnut také výzkum některých samostatných vydání *Nového zákona*, které hrály v dějinách českého biblického překladu významnou roli: *Nový zákon muzejní mladší*, *Nový zákon Klaudiánův*, překlad bratra Lukáše, *Nový zákon náměšťský* a *Nový zákon* přeložený Janem Blahoslavem (první vydání, před zařazením do *Šestidílký*).⁶⁵

Excerpce zahrnuje 6 959 dokladů složeného préterita. Ústup auxiliáru se ve všech staročeských překladech jeví jako v čase nelineární. Ve složených préteritech *Bible drážďanské* se auxiliár vyskytuje v 67,1 % případů, v *Bibli olomoucké* pouze ve třetině. Rozrůzněnost v rámci 1. redakce je zřejmě způsobena tím, že text Matoušova evangelia v *Bibli olomoucké* nevycházela z *Bible drážďanské*, v níž evangelia překládala tzv. popská skupina, ale z *Matoušova evangelia s homiliemi*, které přeložil člen skupiny mladší. V *Bibli litoměřické* je složené préteritum ve třetích osobách zastoupeno hojněji, zároveň zde stoupá podíl tvarů s ponechaným auxiliárem na 57,2 %.

V *Bibli padeřovské* dále ubývá aoristů a imperfekt, v dokladech složeného préterita pak zachování auxiliáru ve třetích osobách dosahuje překvapivě 90 %.⁶⁶ Vysoký počet auxiliárů ve třetích osobách byl doložen i v jiných biblích ze třetí redakce – v *Bibli kladrubské*, kde se auxiliár vyskytuje v 85,5 %, ⁶⁷ a v knize *Zjevení z Nového zákona v aksamitu*, v níž je podle Bohuslava Součka auxiliár zastoupen v 100 % dokladů složeného préterita.⁶⁸ Ačkolí se v *Novém zákoně muzejním*, který vychází z tzv. Lupáčovy úpravy, navazující na překlady tří předcházejících redakcí, opět zvyšuje podíl složeného préterita, auxiliárů ve třetích osobách významně ubývá. Byly ponechány jen v 52,7 % případů. Tato tendence se smírným prohlubováním udržuje i v *Bibli pražské*. V dosti inovativním překladu *Bible benátské* bylo složené préterita užito na mnoha místech, které se dosud překládaly spíše jednoduchými minulými časy. Procentuální zastoupení auxiliárů je však jen o málo

⁶⁵ Dittmann, 2020, s. 59.

⁶⁶ Tamtéž, s. 60–62.

⁶⁷ Zdeňková, 2015, s. 391.

⁶⁸ Souček, 1967, s. 108.

menší než v *Bibli pražské*. Pozvolný úbytek auxiliáru se projevuje i v obou vydáních *Bible Severinovy*.

Překlady spojované s českých bratřími Klaudiánem a Lukášem obsahují větší podíl aoristů a imperfekta, ale i Lukášův *Nový zákon*, který je záměrně velmi archaizující, se procentuálním zastoupením auxiliáru podobá prvnímu vydání *Bible Severinovy*. V Matoušově evangeliu *Nového zákona náměšťského* se auxiliár ve třetích osobách nevyskytuje, protože se překladatelé důsledně řídili jazykovými zásadami formulovanými v tzv. náměšťské mluvnici. Ač *Bible Netolického* přejala text z druhého vydání *Bible Severinovy*, auxiliár zde ustupuje. Vynechávání auxiliáru, zastoupeného už jen v jednotkách procent, mírně pokračuje též v *Bibli Melantrichově*, stejný výskyt byl zaznamenán v *Novém zákoně Daniela Adama Veleslavína* a v bibli, kterou vydal jeho syn Samuel Adam z Veleslavína. Podíl zachování auxiliárů v *Blahoslavově Novém zákoně* se do velké míry shoduje s druhou *Bibli Melantrichovou*. U *Bible kralické šestidílné*, v níž byl Blahoslavův překlad revidován, zase výskyt auxiliáru odpovídá čtvrté *Bibli Melantrichově*. Podíl dokladů složeného préterita se zachováním auxiliáru se pak liší v jednotlivých bratrských překladech. Například *Kralický nový zákon* (1601) má v daném úseku o sedm auxiliárů méně než *Bible kralická šestidílná*. Sémantické rozložení auxiliáru ve zkoumaných pramenech nepotvrdilo Dickeyho hypotézu o diferenci výskytu auxiliáru v narativu a aktuálních promluvách. Např. Jan Blahoslav ve své gramatice navíc výslovně uvádí jiné motivace pro užití auxiliáru (viz kap. 3.4.2). Naopak nesporný vliv na distribuci auxiliáru měla slovesná kategorie čísla. V singuláru ustupoval auxiliár rychleji než v plurálu (doklady duálu byly zcela ojedinělé). Robert Dittmann interpretuje tuto diferenci jako možný důsledek plné gramatikalizace složeného préterita, při níž bylo možné sledovat analogii s prézentními tvary, u nichž je absence osobního morfu pro 3. osobu singuláru charakteristická. I kondicionál měl (po gramatikalizaci) ve starší češtině nulový osobní morf ve 3. osobě singuláru. Svou úlohu zřejmě sehrála i tendence k jazykové ekonomii, protože tvary singuláru se u 3. osoby obecně vyskytují častěji než tvary plurálu.⁶⁹

Ve své disertační práci o slovesných formách pro vyjádření minulosti v češtině 14. století zkoumala auxiliár ve složeném préteritu Jana Zdeňková. Vynechávání auxiliáru zjistila ve všech analyzovaných textech. V památkách z 1. poloviny 14. století je více dokladů složeného préterita s vynechaným auxiliárem. Výjimku tvoří pouze *Zlomky legendy o sv. Jiří*, kde zůstává v polovině případů auxiliár zachován. V *Dalimilově kronice*,

⁶⁹ Dittmann, 2020, s. 63–72.

budějovicko-muzejním zlomku Alexandreidy, Jmě o svatém Pavle (překlad apokryfu *Visio Pauli*) a *Legendě o Panně Marii* z přelomu 13. a 14. století našla statisticky významnou diferenci mezi výskytem auxiliáru v narativu a v pásmech aktuálních promluv. V narativu byl auxiliár vynecháván častěji. Toto rozlišení však neplatí absolutně, v památkách ze 14. století je auxiliár vynecháván i v aktuálních promluvách. Ve 2. polovině 14. století už nebyl žádný statisticky významný rozdíl mezi narativem a aktuálními promluvami patrný. V tomto období celkově převažují tvary s vynechaným auxiliárem. Část textů z 2. pol. 14. století vykazuje nadprůměrné množství auxiliárů v narativních pasážích i v aktuálních promluvách. Kromě biblických textů (*Bible drážďanská* a *Proroci rožmberští*) jde o *Čtenie Nikodémovo* a *Kroniku Přibíka Pulkavy z Radotína*.⁷⁰

Anna Michalcová provedla ve své diplomové práci jazykovou analýzu Písň písni v *Bibli drážďanské*, *Bibli olomoucké*, *Bibli mlynářčině*, *Bibli padeřovské*, v *Bibli pražské* a v prvních vydáních *Bible Severinovy* a *Bible Melantrichovy*.⁷¹ Zaznamenala mírný ústup auxiliáru ve třetí osobě singuláru i plurálu již v první redakci. V souvislosti s doklady v překladech verše Pís 6,11 vyslovuje hypotézu, že na distribuci auxiliáru mohlo mít vliv bezprostřední lexikální okolí préterita, konkrétně v uvedeném verši výskyt osobního zájmena. Ve druhé redakci auxiliár ve třetích osobách ustupuje (o 2 doklady). Ve třetí redakci se však doklady s auxiliárem opět vyskytují,⁷² což koresponduje s hypotézou J. Zdeňkové, podle níž souviselo častější zachovávání auxiliáru ve třetí redakci s celkovou tendencí překladatelů k důslednosti, a tím i k archaizaci textu.⁷³ Čtvrtá redakce obsahuje o 13 dokladů auxiliáru méně.⁷⁴

Studie Jitky Filipové zkoumá výskyt auxiliárů ve *Smolné knize velkobítešské*. Filipová excerpovala doklady préterita i antepreterita. Cca 76 % z celkového počtu 2 454 dokladů tvoří tvary bez auxiliáru. Gramatická kategorie čísla neměla na procentuální zastoupení auxiliárů významnější statistický vliv. Ve více než třech desítkách dokladů nese navíc auxiliár jiné číslo než participium. Větší vliv na vynechávání auxiliáru měla kategorie vidu. U dokonavých sloves byly auxiliáry vynechávány častěji. Zkoumání byl podroben i vliv písařů. Filipová srovnávala texty různých písařů a zároveň komparovala texty vyznání

⁷⁰ Zdeňková, 2021, s. 281.

⁷¹ Michalcová, 2021, s. 95–96.

⁷² Tamtéž, s. 61.

⁷³ Zdeňková, 2015, s. 391.

⁷⁴ Michalcová, 2021, s. 60–61.

(mučených osob) a úřední přípisy. Distribuce auxiliárů se v textech jednotlivých písařů až na výjimky příliš neliší a auxiliár byl vynecháván v 70 % až 80 % případů. V přípisech byly auxiliáry vynechávány častěji než ve vyznáních, které měly být písařovým záznamem mluvené řeči delikventa, což může signalizovat, že auxiliáry ve střední češtině nebyly výlučně znakem vysokého stylu. Rozsah studovaného korpusu však vyžaduje, aby byla tato hypotéza podrobena dalšímu zkoumání.⁷⁵

V *Kronice o založení země české a prvních obyvatelích jejích* od Martina Kuthena, kterou vydal nejprve Pavel Severin a později Daniel Adam z Veleslavína, zkoumal vynechávání auxiliáru Dmitrij Timofejev. V Severinově edici (1539) byl auxiliár vynechán v 95 % dokladů 3. osob složeného préterita. U Veleslavína (o zhruba půlstoletí později) byl vynechán v cca 98 % případů.⁷⁶

3.5 O auxiliáru v českých gramatikách

Za první českou mluvnici bývá považována tzv. náměšťská mluvnice z roku 1533. Mluvnice z 16. a 17. století se skládají z různorodých textů, které se zabývají nejen českou gramatikou, ale také pravopisem, stylistikou nebo teorií překladu. Motivací k jejich sepsání byla často snaha o napodobení latinského mluvnictví nebo o vyrovnání se s ním. Některé práce z tohoto období však nesou ve svém titulu termín *grammatica*, ačkoliv neobsahují nic, co by moderní lingvistika do gramatiky zařazovala. V následujících podkapitolách uvedeme práce, které se alespoň částečně zabývaly gramatickými rovinami jazyka a tematizovaly problematiku auxiliárů. Jako časové mezníky jsme stanovili roky 1533 a 1672.

3.5.1 Náměšťská gramatika

Náměšťská mluvnice obsahuje pojednání pravopisná, stylistická a hojně překladatelské poznámky. Primárním účelem této práce bylo totiž formulace a obhajoba překladatelských zásad pro překlad Nového zákona. Mluvnice byla dokončena v červnu roku 1533 v Náměšti nad Oslavou. Na jejím sepsání se podíleli tři autoři: Václav Beneš Optát, Petr Gzel a Václav Philomates.⁷⁷

Název napovídá, že mluvnice se dělí na dvě části. *První stránka* nese název *Ortographia* a zabývá se převážně pravopisem. *Druhá stránka* neboli *Etymologia* předkládá poznámky k tvarosloví a frazeologii.

⁷⁵ Filipová, 2022, s. 105–110.

⁷⁶ Timofejev, 2022, s. 69–70.

⁷⁷ Koupil, 2015, s. 70–75.

Optátův, Gzelův a Philomatův náhled na užívání jazyka se ve své době jevil jako značně inovativní a byl proto podrobován kritice, zejména od Jana Blahoslava. Autoři odmítali aoristy a imperfekta, protože již nebyly aktivně užívány v mluvené řeči. Philomates navrhl i striktní vynechávání auxiliáru v singuláru a plurálu třetí osoby. Hojný výskyt tvarů *jest* a *(j)sú* na něj působil nepřírozně a neesteticky. Autoři mluvnice se dokonce vysmívají ponechávání auxiliárů ve třetích osobách řkouce, že archaizující zachovávání jejich dřívější distribuce evokuje existenci jakýchsi substancí *Jest* a *(J)sú*, které v textech vykonávají veškeré činnosti: *což se koli kde v jedné osobě stalo, všecko ten jakýs Jest učinil (...)* *A v mnohém počtu ti jacís Sou.*⁷⁸ Odkaz na Philomatovo stanovisko nalezneme i v prvním vydání bible Melantrichovy: *Přítom i ty dvě slova Gest a Gfau, kteréžto neslušně a zbytečně až do tesknosti a ošklivosti čtení a poslouchání na mnoha místech nepotřebně kladeny bývaly, ty jsme ven vypouštěli, a kdež jich potřebí bylo, tu jsme jich zanechávali. Tomu, kdo by rozuměti chtěl, kde takových slov potřebí jest a kde nic, ten ať sobě Gramatiku českou de verbis přečte.*⁷⁹

3.5.2 Blahoslavova *Grammatica česká*

Na tzv. *náměšťskou mluvnici* navázal Jan Blahoslav, biskup jednoty bratrské. Po studiích na luteránsky orientovaných školách v Goldbergu a Wittenbergu pobýval v pruském Královci a později v Basileji, kde se seznámil s významným filologem své doby Zikmundem Hrubým z Jelení. Po návratu do rodné země se setkal s Václavem Benešem Optátem. Blahoslav si Optáta vážil coby pracovitého a zbožného duchovního, ale nesouzněl s jeho přístupem k vykládání české gramatiky, zvláště s jazykovými zvláštnostmi náměšťské mluvnice. Blahoslav měl také v úmyslu pořídit překlad Nového zákona. K tomu bylo zapotřebí zformulovat vlastní překladatelské zásady. Blahoslavova gramatika je sestavena z komentovaného opisu *náměšťské mluvnice* a kompendia sedmi knih dodatků *Přidání ke gramatice*, kde jsou rozebrány jazykové oblasti, jež autoři náměšťské mluvnice ve svém díle nezpracovali.

Z jazykového hlediska se Jan Blahoslav klonil ke konzervativnějším řešením než Náměšťští. Kladl důraz na tradici a estetickou hodnotu textu. Biblický text pak podle něj měl sloužit jako vzor nejvytříbenějšího stylu. Proto nesouhlasil mj. s Philomatovým vylučováním imperfekta a s bezesbytkovým vynecháváním auxiliáru ve třetí osobě.

⁷⁸ Koupil, 2015, s. 77.

⁷⁹ Koupil, 2019, s. 58.

⁸⁰Vynechávání auxiliáru ve třetí osobě singuláru i plurálu neakceptuje Jan Blahoslav v plnosti, protože považuje jejich občasný výskyt za estetizující prvek, který dodává textu na „*hladkosti*“⁸¹ a přispívá k tomu, že styl biblického textu nevyvolává dojem, „*jako by sedlák mluvil*“.⁸²

3.5.3 *Grammatica Bohemica*

V roce 1577 vyšla v Praze *Grammatica Bohemica*, dílo, jež kromě úvodu, který se věnuje pravopisu, a kratší etymologické části obsahuje především výčet deklinačních a konjugačních paradigmat.⁸³ Autorem práce byl pozdější opat emauzského kláštera Matouš Benešovský Philonomus. Podobně jako Optát, Gzel, Philomates a Blahoslav bral při koncipování své mluvnice v úvahu obtíže s překládáním biblického textu, přesto však nevěnoval této problematice samostatný výklad.⁸⁴ Tvary analytického préterita uvádí pod nadpisem *Praeterito perfecto*. Pro třetí osoby singuláru, duálu a plurálu uvádí pouze tvary s auxiliárem, a to v následující podobě: *měl jest, měla jsú, měli jsú*. Auxiliáry zanechává i v následujícím paradigmatu plusquamperfekta: *měl jest byl, měla sú byla, měli jsú byli*. Ojedinelá absence iniciální litery *j* v duálu plusquamperfekta není v gramatice odůvodněna.⁸⁵ Auxiliáry ve třetí osobě zachovává Philonomus důsledně i v opisném pasivu *praeterita perfecta*: *jmín jest byl, jmíni jsú byli*. Duálový tvar v paradigmatu pasiva neuvádí.⁸⁶

3.5.4 Ostatní gramatiky vydané před *Čechořečností*

Grammaticae Bohemicae [...] libri duo pozdějšího univerzitního pedagoga Václava Benedikta z Nudožer uvádí v paradigmatu préterita tvary třetí osoby bez auxiliáru. Na občasný výskyt auxiliáru ovšem upozorňuje.⁸⁷

Jezuita Jan Drachovský ve své posmrtně vydané mluvnici *Grammatica Boëmica* vynechává auxiliáry ve třetí osobě jak v aktivních tvarech préterita,⁸⁸ tak v pasivních (*dán*

⁸⁰ Koupil, 2015, s. 83–91.

⁸¹ Tamtéž, s. 91.

⁸² Tamtéž, s. 91.

⁸³ Tamtéž, s. 101–102.

⁸⁴ Tamtéž, s. 226.

⁸⁵ BeneGram1577, fol. D5r, Praha, Národní knihovna České republiky, sign. 54 F 94.

⁸⁶ Tamtéž, fol. D6r, D6v.

⁸⁷ BenGram1603, fol. 61v–62r, Praha, Knihovna Národního muzea, sign. 26 E 21.

⁸⁸ DrachGram1660, s. 109, Olomouc, Vědecká knihovna, sign. 32.277.

byl i dán býval).⁸⁹ Stejně postupoval v *Brusu jazyka českého* jeho řádový spolubratr Jiří Konstanc.⁹⁰ Auxiliáry v paradigmatech préterita striktně vynechává i další člen Tovaryšstva Ježíšova Matěj Václav Šteyer.⁹¹ Jeho „mluvnice“ se však soustředí primárně na pravopis češtiny. Také anonymně vydaná a nedatovaná jezuitská gramatika *Prima principia linguae Bohemicae* auxiliáry ve třetí osobě vynechává.⁹²

3.5.5 Čechořečnost

Roku 1672 vychází gramatika Václava Jana Rosy *Čechořečnost*. Zde je auxiliáru věnována větší pozornost. Paradigma konjugace préterita obsahuje auxiliár v singuláru i plurálu třetí osoby aktiva i pasiva.⁹³ Tato skutečnost ovšem neznamená, že by barokní učenec vynechávání auxiliáru zapovídal. Ačkoli v konjugacích pro úplnost paradigmát auxiliár uvádí, v komentářích doporučuje auxiliár vynechávat v singuláru i plurálu,⁹⁴ protože tvar bez auxiliáru považuje za estetičtější.⁹⁵

3.6 Významové odstíny auxiliáru ve třetích osobách

V určitých typech textů se auxiliáry ve třetích osobách zachovaly dlouhou dobu. Jan Gebauer vnímá ponechání auxiliáru ve třetích osobách jako příznak vyššího stylu, nebo jej považuje za rys dialektu.⁹⁶ Výrazně regionální ráz mají některé složky folklorní tvorby, v níž lze auxiliáry ve 3. os. nalézt i dnes.⁹⁷ Texty lidové (případně pololidové) produkce je však obtížné podrobit hlubšímu bádání, protože folklorní tvorba se vyznačuje anonymitou a konzervativními tendencemi. Kvůli způsobu dochování a tradování se obtížně datuje. U písňových textů navíc hraje zásadní roli prozódie, která může učinit z auxiliáru nepostradatelnou součást slok. Jako příklady zachování auxiliáru v poezii uvádíme úryvky z kramářských písní. Auxiliáry mohly přetrvat i v písních z 2. poloviny 19. století: *Jeden*

⁸⁹ Tamtéž, s. 125.

⁹⁰ *KonsLima1667*, s. 104–105, Olomouc, Vědecká knihovna, sign. 32.278.

⁹¹ *ŠtajerZpůsob1871*, fol. E4r–E4v, Praha, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. AC XII 35.

⁹² *Prin*, fol. A10v, Praha, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. AC XII 85.

⁹³ *RosaGram1672*, s. 42–45, Praha, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., sign. T III 3178a.

⁹⁴ Tamtéž, s. 44.

⁹⁵ Tamtéž, s. 33.

⁹⁶ Gebauer, 1909, s. 421.

⁹⁷ Dittmann, 2020, s. 55.

nesa hřeby vyšel k Marii, dal jí je před oči, **promluvil jest** k ní.⁹⁸ Jejich užití pomáhalo zachovávat počet slabik ve veršovém schématu: *Pochválená budiž taky Maria, že naše královna již zvítězila, což vlastně jistotně příčinou bylo, že jméno Marie vždycky jest ctíla.*⁹⁹ Význam zachování auxiliáru pro prozódii je zvláště patrný v písni *Z knížecího rodu panna Jenovefa jest byla* (auxiliár nese již v názvu): *Z knížecího rodu panna Jenovefa jest byla, od mladosti Krista Pána horlivě vždycky ctíla, když pak jest přišla k vdavkám za hraběte Sifyryda, nevěděla, jaká na ni čeká ve světě bída.*¹⁰⁰ Nejednotné užívání auxiliáru v préteritu slovesa *ctít* posiluje hypotézu, že výskyt auxiliáru nemá jinou než prozodickou funkci.

Studie Stepheny Dickeyho naznačuje, že ponechání auxiliáru nemusí mít přímou souvislost se snahou o dosažení stylisticky „vysokého stylu“. Dickey dokládá výskyt auxiliáru v soukromé korespondenci „od manželek a dcer“ mezi lety 1365 a 1615. Autor přichází s teorií o sémantické distinkci mezi složeným préteritem ve třetích osobách s auxiliárem a bez auxiliáru. Přítomnost auxiliáru podle něj podtrhuje aktuálnost děje, významnost děje z hlediska zkušenosti mluvčího. Dickeyho hypotézu však dosud jiné studie zabývající se složeným préteritem a vynecháváním auxiliáru nepotvrdily. Absenci auxiliáru ve 3. osobě považuje Dickey za neutrální konstrukci minulého času.¹⁰¹

Auxiliár ve třetích osobách lze nalézt i v textech z 19. století, například v dílech Jana Nerudy, Jaroslava Vrchlického nebo Františka Palackého.¹⁰² Protože však auxiliár ve 3. os. ve všední komunikaci zcela mizí, domníváme se, že má u jmenovaných autorů opravdu plnit funkci příznaku vyššího literárního stylu.

3.7 Auxiliár v jiných slovanských jazycích

Ve východoslovanských jazycích se ze složeného préterita stal jednoduchý minulý čas, auxiliár tedy z minulého času zcela vymizel. Ve staré ruštině ustupuje auxiliár ve všech osobách préterita už od 11. století. V polštině zápis auxiliáru ve třetí osobě kolísal v průběhu 14. století s prohlubující se tendencí k formě s vynechaným auxiliárem. Později přestal být samostatně užíván i v první a druhé osobě a stal se morfem u tvarů préterita. V západoslovanských jazycích (kromě pomořanštiny, severní slovinštiny, polabštiny,

⁹⁸ Hanzelková, 2022, s. 20.

⁹⁹ Tamtéž, s. 22.

¹⁰⁰ Poláková, 2022, s. 66. V transkripci opravujeme přepis *Syfyryda* na *Sifyryda* a doplňujeme u slov *vdavkam* a *čeka* chybějící samohláskovou kvantitu.

¹⁰¹ Dickey, 2013, s. 116–118.

¹⁰² Dittmann, 2020, s. 55.

kašubštiny a slezštiny) tvoří auxiliár součást tvarů první a druhé osoby préterita jako klitikon, v singuláru i plurálu třetí osoby je vynecháván.¹⁰³ Ve slovenštině se podobně jako v češtině auxiliár řídce vyskytoval i v 19. století, např. *jest opoviedala* nebo *jest odňalo*.¹⁰⁴

¹⁰³ Dickey, 2013, s. 77–78.

¹⁰⁴ Múcsková, 2016, s. 57–58.

4 Metodologie

V této práci analyzujeme doklady složeného préterita v textu Markova evangelia s cílem porovnat závislost vynechávání auxiliáru ve třetí osobě na vybraných proměnných. Výsledné hypotézy budou konfrontovány s dosavadním stavem bádání.

Excerpovaným materiálem je všech šestnáct kapitol Markova evangelia. Biblický text poskytuje při zkoumání diachronní gramatiky velkou oporu. Jde o jeden z prvních českých psaných textů na našem území a je opakovaně překládán napříč staletími až dodnes. Posvátnost sakrálního textu zavazovala autory k pečlivému studiu předlohy (většinou různých typů latinské Vulgáty) a věrnému přetlumočení. V období humanismu pak překladatelé začínali přihlížet intenzivně k originálním textům v řečtině, hebrejštině a aramejštině, případně i k dalším verzím. Čeští bratři překládali *Bibli kralickou* primárně s ohledem na původní jazyky. Na rozdíl od řady výpravných textů nebo dvorské lyriky nevycházely zkoumané české překlady z textů nebo překladů německých. Česká bible naopak sloužila jako předloha pro bible jiných slovanských jazyků, například pro nejrozsáhlejší staropolské památky známé jako *Bible královny Žofie*.¹⁰⁵

Konkrétně Markovo evangelium bylo pro zkoumání zvoleno, protože je do velké míry tvořeno hutným výpravným textem a vyskytují se v něm často dějová slovesa. Markovo evangelium je ze všech čtyř evangelií nejkratší a je v něm kladen největší důraz na děj, proto bývá užíváno při pastorační práci a jako výchozí text pro katechumeny v rámci přípravy na křest. Jde o jedno z tzv. synoptických evangelií, takže obsahuje přibližně tutéž látku jako evangelium sv. Matouše a sv. Lukáše. *Markovu evangeliu* byla před Lukášovým dána přednost v neposlední řadě proto, že jej lze zkoumat v *Diabibli* (viz níže). Výskyt auxiliáru ve třetí osobě ve staročeských biblích zkoumal na první polovině Matoušova evangelia Robert Dittmann (2020) a jedním z dílčích cílů této práce je porovnat naše výsledky s jeho statistikami a hypotézami.

4.1 Analyzované texty a jejich zdroje

Za prameny pro excerpci jsme zvolili korpus deseti textů: *markovské perikopy* ze staročeského evangeliáře, Markovo evangelium z *Bible drážďaské*, *Bible olomoucké*, *Bible litoměřické*, *Bible padeřovské*, *Bible pražské*, *Nového zákona muzejního*, *Bible benátské*, *Nového zákona náměšťského* a z *Bible kralické šestidílné*.

¹⁰⁵ Kyas, 1997, s. 120–123.

Texty nedělních a svátečních perikop staročeského evangeliáře přebíráme z edice Josefa Vintra.¹⁰⁶ Staročeský evangeliář obsahoval tyto *markovské* perikopy: 3,1–5 (uzdravení člověka s odumřelou rukou); 6,7–10 (vyslání Dvanácti); 6,17–29 (poprava Jana Křtitele); 6,47–56 (Ježíš kráčí po moři); 7,31–37 (uzdravení hluchoněmého); 8,1–9 (druhé rozmnožení chlebě); 9,16–28 (posedlý zlým duchem); 13,33–37 (eschatologická řeč); 16,1–7 (prázdný hrob); 16,14–20 (Ježíšovo nanebevstoupení). Texty *Bible drážďanské*, *Bible olomoucké*, *Bible litoměřické*, *Bible padeřovské*, *Bible pražské* a text *Nového zákona muzejního mladšího* jsme zkoumali v transkribované podobě dostupné v elektronické databázi pozdně středověkých biblických textů *Diabible*. Ta obsahuje také text *Klementinské Vulgáty* (1592), který byl převzat z programu *The Clementine Vulgate Project*.¹⁰⁷ K tomuto textu jsme přihlíželi při rozlišování potenciálně homonymních slovesných tvarů. Doklady složeného préterita v Markově evangeliu *Bible benátské* a *Nového zákona náměšťského* jsme excerpovali z naskenovaných kopií v elektronické podobě. U obou překladů se zachovalo vícero exemplářů. Pro excerpci z *Bible benátské* jsme zvolili exemplář uchovávaný v Jihočeské vědecké knihovně v Českých Budějovicích se sign. NE 386. Tento tisk je sice specifický tím, že část listů dopsal majitel (jmenovaný na titulním listě jako <Waczláv Czýchá Saused>) ručně, to se však netýká textu evangelia podle sv. Marka. U *Nového zákona náměšťského* jsme pro excerpci vybrali tisk uchovávaný v Národní knihovně České republiky se sign. 54 D 91.

4.2 Metodologie analýzy textů

Z primárních textů jsme excerpovali všechny doklady složeného préterita. Do množiny jsme nezahrnuli doklady antepreterita ani tvary kondicionálové, kterými se někteří překladatelé snažili přiblížit latinskému konjunktivu. Lokalizovaná excerpta byla shromažďována, tagována a statisticky zpracována v programu MS Excel, socscistatistics.com a R (RStudio). Soubor jsme v programu MS Excel rozdělili podle pramenů do deseti listů.

Jako zkoumané proměnné jsme zvolili následující: pramen, lokalizace, přítomnost/nepřítomnost auxiliáru, číslo (singulár, duál nebo plurál), dokonavý/nedokonavý vid a vyjádřenost podmětu. Budeme přitom ověřovat tři hypotézy: a) auxiliár ustupoval více

¹⁰⁶ Vintr, 1977.

¹⁰⁷ *The Clementine Vulgate Project* [online] 2000–2017 [cit. 2023-17-03]. Dostupné z: <https://vulsearch.sourceforge.net/>.

v singuláru než v plurálu (Gebauer, 1909, Dittmann, 2020), b) auxiliár ustupuje více u perfektiv než imperfektiv (Dickey, 2013, Filipová, 2022) a c) ne/vyjadřování subjektu neovlivňuje distribuci auxiliáru (Dickey, 2013).

Všechny údaje jsme zaznamenali pro každý překlad do jedné tabulky, vyjma duálových tvarů. Proměnné jsme totiž (pro pohodlnější zpracování dat) tagovali binárně: hodnotou 1 pro přítomnost auxiliáru/plurál/dokonavost/podmět vyjádřený a hodnotou 0 pro nepřítomnost auxiliáru/singulár/nedokonavost/podmět nevyjádřený. Duálové tvary (co do množství výrazně marginální) jsme umístili do samostatných tabulek.

4.2.1 Transkripce excerpt a citací z analyzovaných textů

Příloha této práce obsahuje excerpta a citace z výše uvedených pramenů. V případě textů analyzovaných z *Diabible* jsme zachovali excerpta v podobě, jakou předkládá tato elektronická edice. Při excerptaci z ostatních památek jsme transkribovali excerptovaný text dle *Směrnice pro vydávání starších českých textů* Jiřího Daňhelky,¹⁰⁸ aby byla všechna excerpta v databázi zapsána podle stejné normy. Staročeské texty v *Diabibli* byly transkribovány podle jmenovaných Daňhelkových zásad.

3		Lokalizace	Excerptum	Přítomnost auxiliáru	Číslo	Víd	Vyjadřování subjektu	Poznámka
4	1	1,4	byl jest	1	0	0	1	
5	2	1,9	stalo se jest	1	0	1	1	
6	3	1,9	křstil se jest	1	0	0	0	
7	4	1,10	viděl jest	1	0	0	0	
8	5	1,11	stal se jest	1	0	1	1	
9	6	1,11	se slíbilo	0	0	1	0	
10	7	1,13	byl jest	1	0	0	0	
11	8	1,15	se jest naplnil	1	0	1	1	
12	9	1,15	přiblížilo se	0	0	1	1	
13	10	1,16	viděl jest	1	0	0	0	
14	11	1,17	řekl jest	1	0	1	1	
15	12	1,18	šli sú	1	1	0	0	
16	13	1,19	viděl jest	1	0	0	0	
17	14	1,20	šli sú	1	1	0	0	
18	15	1,25	pohrozil jest	1	0	1	1	
19	16	1,27	divili sú se	1	1	0	1	
20	17	1,29	přišli sú	1	1	1	0	
21	18	1,32	jest byl	1	0	0	1	

Obr. 1: Ukázka z databáze excerpt složeného préterita (list *Bible padeřovské*)

4.2.2 *Diabible*

Diabible je elektronická databáze, která obsahuje transkribované texty vybraných památek českého biblického překladu ze 14. a 15. století. Transkribovány byly rukopisy i bible (či jejich části) vydané tiskem. V databázi jsou zastoupeny texty všech čtyř redakcí a tzv. smíšené překlady. *Diabible* umožňuje nejen procházet jednotlivé překladové celky, ale také srovnávat konkrétní verše v různých českých překladech a také v (Klementinské)

¹⁰⁸ Daňhelka, 1985, s. 285–301.

Vulgátě. Databáze se stále rozšiřuje, aktuálně obsahuje dvanáct českých žaltářů (nebo jejich zlomků), pět překladů Písně písní, osm překladů Matoušova evangelia a stejný počet překladů evangelia podle sv. Marka. Edici vytvářejí pracovníci z oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český. V příštích letech se součástí databáze mají stát také texty Lukášova evangelia a Janova evangelia.

4.3 Analýza tvarů typu *sú lkali a plakali*

Domníváme se, že v některých nečetných dokladech složeného préterita došlo k elizi auxiliáru. Pokud je doklad složeného préterita bez graficky přítomného auxiliáru součástí několikanásobného přísudku, který obsahuje sloveso s auxiliárem, vnímáme absenci auxiliáru v prvním případě jako elizi a započítáváme elidovaný auxiliár do statistiky jako nevynechaný. Pro úplnost v poznámkách přílohy uvádíme u každého verše s elidovaným auxiliárem transkribovanou citaci z originálního textu. Ve všech ostatních případech se řídíme grafickou podobou textu. Dochází-li v rámci souvětí ke změně subjektu, domníváme se, že přítomnost a nepřítomnost auxiliáru může v jednotlivých větách zmíněnou přítomnost/nepřítomnost subjektu signalizovat. Jako příklad uvádíme verš Mk 9,26 z *Nového zákona muzejního*: *Ale Ježíš ujav jej za ruku, pozdvihl ho i vstal jest*. Ačkoliv by se *i* dalo interpretovat jako navazovací částice, vnímáme jej v tomto případě jako spojku slučovací. Má totiž sloužit jako ekvivalent latinského *et* z původního vulgátního textu, v němž je mezi větami syntaktický vztah koordinační: *Iesus autem tenens manum eius elevavit eum, et surrexit*. Věta s predikátem *vstal jest* nemá vyjádřený subjekt, ale z kontextu je zřejmé, že se predikát váže k mladíkovi, který byl vymítán. Dalším příkladem, tentokrát z *Bible pražské*, je verš Mk 11,6: *Kteříž řekli jim, jakož jim byl přikázal Ježíš, i propustili sú jim*. Z předchozího textu vyplývá, že *dva z učedníkův* (Mk 11,1) řekli těm, *ješto tu stáli* (Mk 11,5), že jim Ježíš přikázal odvázat oslátka. Ti, kteří *tu stáli*, pak učedníkům oslátka *propustili*. V obou případech mají predikáty souvětí shodné mluvnické kategorie, přítomnost auxiliáru hypoteticky mohla pomáhat při orientaci v sémantice souvětí. K prověření předložené hypotézy by bylo nutné prozkoumat na dostatečně širokém textovém materiálu, zda je výskyt auxiliáru v takových pozicích stabilnější než v jiných kontextech. Takový výzkum není součástí naší práce, ale mohl by se stát jedním z východisek pro další bádání.

4.4 Problematika homonymie

Zvláště ve starších textech jsme nacházeli homonymní tvary typu *stáh* či *dotek se*, jež mohou být *l*-ovým participiem s vynechaným koncovým *-l* nebo *s*-ovým participiem.

Tyto tvary jsme ze statistiky nevynechávali. Interpretovali jsme je pomocí srovnání s latinským textem Vulgáty. Přihlíželi jsme také k variantám v ostatních zkoumaných biblických překladech, protože překladatelé měli do nějaké míry k dispozici překlady předešlých redakcí a (až na výjimky) na ně vědomě navazovali. Seznam homonymních tvarů (i s jejich interpretací) je součástí přílohy.

Další problém představuje lexikální homonymie slova *an*, které ve staročeské a středněčeské době funguje jako osobní zájmeno *on*, navazovací nebo dotvrzovací částice a spojka různých funkcí a může také signalizovat následující komparativ.¹⁰⁹ K interpretaci jsme se rozhodli vzhledem k potřebě zaznamenávat vyjádřenost/nevyjádřenost subjektu. Při rozhodování jsme opět přihlíželi k Vulgátě a k dalším (zejm. časově blízkým) biblickým překladům.

V ojedinělých případech se v excerpovaných textech též vyskytuje homonymní slovo *je*, které lze vykládat jako redukovaný auxiliár nebo jako personální zájmeno v akuzativu plurálu po ztrátě jotace (*jě* → *je*), případně singulárový tvar takového zájmena (*je*). Všechny tyto případy lze jednoznačně interpretovat podle latinského textu Vulgáty.

¹⁰⁹ *Vokabulář webový* [online] 2006 [cit. 2023-01-05]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>.

5 Prameny

V této kapitole bude stručně pojednáno o jednotlivých pramenech, ze kterých byly excerpovány doklady složeného préterita. V seznamu pramenů jsou zastoupeny všechny překladové redakce a také některé důležité vývojové fáze mezi těmito redakcemi. Kromě úplných biblických překladů zmiňujeme rovněž staročeský evangeliář.

Zkoumané bible byly voleny tak, aby byly zastoupeny všechny významné fáze vývoje českého biblického předkladu do počátku 16. století včetně a jen velmi výběrově dál v 16. století do vydání *Bible kralické*. Uvědomujeme si však, že jde o výběr poměrně velmi úzký. Množství starých českých překladů bible je v kontextu dalších slovanských jazyků naprosto unikátní. Do konce 15. století můžeme datovat cca tři desítky zachovaných českých biblí v rukopisech, dvě prvotisková vydání a téměř devadesát fragmentů. Dokonce i v celoevropském kontextu se v tomto ohledu řadí české země mezi nejbohatší. Zmíněné inkunábulní bible se z 15. století dále zachovaly jen v Itálii, Francii a v Německu, samostatný Nový zákon pouze v posledních dvou zmiňovaných zemích.¹¹⁰

5.1 Staročeský evangeliář

Při excerpování perikop z Markova evangelia jsme vycházeli z edice Josefa Vintra *Die ältesten tschechischen Evangeliare*. Kritická edice zlomků staročeského evangeliáře tvoří druhou část Vintrovy publikace. Této edici předchází studie, analyzující každý dosud známý rukopis evangeliáře z prvního překladu. Vintř představuje hypotézu, že zcela původní překlad vznikl ještě před rokem 1311, a to z revidovaného textu Vulgáty, konkrétně z tzv. alcuinovské revize, pocházející od opata Alcuina z Yorku.¹¹¹ Překlad mohl navazovat i na text staroslověnského evangeliáře, ale tato hypotéza dosud nebyla podepřena větším počtem dokladů, které by bylo možno vnímat jako jednoznačné paleoslavismy.¹¹²

5.2 Bible drážd'anská (leskovecká)

Bible drážd'anská je biblickým překladem první redakce a zároveň nejstarší známou českou biblí. Do současnosti se dochovala cca třetina původního textu, a to jen v opisech a ve fotokopiích. Josef Dobrovský kladl její vznik mezi roky 1390 a 1410, díky analýze iluminací byl později tento odhad zpřesněn na období kolem roku 1360 či do druhé půle 60.

¹¹⁰ Vašica, 2001, s. 122.

¹¹¹ Vintř, 1981, s. 126–127.

¹¹² Vykypěl a kol., 2021, s. 192–195.

let, jistě pak spadá do období let 1360–1380.¹¹³ Na překladu první redakce pracovaly pravděpodobně dvě skupiny překladatelů, protože latinské náboženské termíny, např. *sacerdos*, jsou překládány dvěma různými českými výrazy, v tomto případě *pop* nebo *kněz*. Překladatelé mohli pocházet i ze dvou odlišných klášterů a řádů, mohla to být skupina benediktinů z Břevnovského kláštera a skupina pražských dominikánů. Text *Bible drážďanské* zapisovalo zřejmě šest písařů.¹¹⁴ Všechna čtyři evangelia v *Bibli drážďanské* pravděpodobně přeložil jeden ze starších překladatelů (tj. z první skupiny) jako základní kámen biblického textu.¹¹⁵ Tento překladatel mohl čerpat ze staročeského evangeliáře, nicméně text perikop z nejstarších zlomků evangeliáře charakterizuje J. VINTR ve své studii jako kvalitnější než překlad evangelií v *Bibli drážďanské* – lépe vyjadřuje smysl původního textu a působí zdařileji i z hlediska stylistického.¹¹⁶ Za možného objednavatele *Drážďanské bible* bývá považován ženský klášter, protože překladatelé kladli velký důraz na srozumitelnost (nikoliv doslovnost) a pasáže s explicitním násilným nebo sexuálním obsahem překládali záměrně zdrženlivě a eufemisticky. Předlohou byl překladatelům blíže nespécifikovaný rukopis Vulgáty s hojnými čteními tzv. pařížského typu.¹¹⁷

5.3 Bible olomoucká

Bible olomoucká pochází z roku 1417 a je též překladem první redakce. Výjimku představují Skutky apoštolů a tzv. katolické listy, jejichž překlad odpovídá redakci druhé. Text *Bible olomoucké* je sice oproti *Bibli drážďanské* revidován, ale revize neobsahuje výraznější změny (kromě odlišných textů žaltáře, Listu Koloským, Listu Židům a Matoušova evangelia, pro jehož text byla dána přednost překladu *Evangelia sv. Matouše s homiliemi*). Text předlohy byl doplněn o glosy nabízející méně archaický překlad některých slov. Většinu jazykových úprav dal následně písař přednost. Na rozdíl od *Bible litoměřicko-třeboňské* do výsledného textu příliš nezasahoval korektor.

¹¹³ Srov. Kyas, 1997, s. 37–39.

¹¹⁴ Rozhková, 2020, s. 27–28.

¹¹⁵ Kyas, 1997, s. 46.

¹¹⁶ VINTR, 2019, s. 339–340.

¹¹⁷ Kyas, 1997, s. 40–51.

5.4 Bible litoměřická

Litoměřická bible obsahuje překlad 2. redakce (pouze text Žalmů je kompilací překladů 1. a 3. redakce). Jde o jednosvazkový rukopis písaře Duchka z Mníška dokončený roku 1429. Z období husitských válek se nám zachovala jako první bible vůbec.

Kromě hláskoslovných, lexikálních i syntaktických změn můžeme ve srovnání s texty první redakce sledovat ústup jednoduchých minulých časů ve prospěch složeného préterita. Přesto se v biblickém překladu nachází více aoristů a imperfekt než v jiných dobových textech. Ve druhé redakci bylo totiž užito tvarů aoristu pro překlad perfekt v latinské předloze. Staročeské imperfektum vnímal autor jako vhodný ekvivalent k imperfektům latinským.¹¹⁸ Podle Hany Kreisingerové však překlad latinských perfekt pomocí aoristu nelze vnímat jako výlučný prvek překladu 2. redakce. Imperfektum užívané zvláště ve 3. osobě singuláru i plurálu bylo podle ní tehdy už znakem vysokého biblického stylu.¹¹⁹ Dalšími morfologickými změnami je např. futurum složené, nahrazující futurum jednoduché, pasivní vazby (namísto dříve užívaných aktivních a mediálních) a subjunktiv, vyjádřený kondicionálem (jako ekvivalent pro latinský konjunktiv).¹²⁰ Překlad Nového zákona ve druhé redakci je důležitým mezníkem v následujícím vývoji biblického překladu.

5.5 Nový zákon muzejní mladší

Do *Nového zákona muzejního mladšího* z roku 1485 byl převzat text z revize utrakvistického kněze Martina Lupáče. Lupáčův překlad lze charakterizovat jako první fázi biblického překladu 4. redakce. Stal se podkladem také pro *Bibli pražskou* (1488).¹²¹

V překladu 4. redakce lze celkově sledovat snahu o menší doslovnost (oproti překladu 3. redakce) a větší zaměření na překlad podle smyslu textu.¹²² Lupáčův překlad je velmi inovativní. Například jako ekvivalent latinského imperfekta zde překladatel nevolil imperfektum české, nýbrž iterativa, latinské jmenné struktury bývají překládány větami s dokonavými slovesy.¹²³ Do textu byly připouštěny ve zvýšené míře lexikální germanismy (např. *bárka* nebo *marinář*).¹²⁴

¹¹⁸ Kyas, 1997, s. 68.

¹¹⁹ Kreisingerová, 2020, s. 38.

¹²⁰ Kyas, 1997, s. 69.

¹²¹ Džunková, 2021, s. 41.

¹²² Tamtéž, s. 47.

¹²³ Tamtéž, s. 41.

¹²⁴ Džunková, 2022, s. 234–236.

5.6 Bible padeřovská

Rukopis *Bible padeřovské*, pořízený mezi lety 1432 a 1435, spadá cele do třetí redakce. *Bible padeřovská* je jejím nejstarším dochovaným zněním. Na překladu třetí redakce pracoval autor pravděpodobně již okolo roku 1410. Na začátku 15. století si již bohatší vrstva české šlechty mohla dovolit vlastnit rukopis bible a zvýšená poptávka po biblickém textu zvýšila potřebu novějšího překladu. Jméno autora neznáme, ale je možné, že patřil do okruhu přátel Mistra Jana Husa, který kromě textů druhé redakce užíval právě jeho překladu.¹²⁵ Podle některých odborníků se samotný Jan Hus mohl podílet na překladu druhé nebo třetí redakce, ale tato hypotéza zatím není podpořena přímými důkazy a nevyjasněna zůstává také otázka, kdy by se potenciálně mohl takovou prací zabývat. Husova práce na biblickém překladu bývá totiž kladena mezi roky 1412 a 1414 kdy nuceně pobýval na venkově a pravděpodobně neměl k dispozici rozsáhlý studijní materiál potřebný k překladatelské činnosti.¹²⁶

Starý zákon byl ve třetí redakci přeložen nově a od začátku. Řídil se přitom i korektorovými margináliemi ve druhé redakci, protože tyto opravy korigovaly mnohé nepřesnosti a porušení pařížského typu Vulgáty, rozšířeného tehdy po celé Evropě. Aby se autor vyvaroval těchto čtení i nových nepřesností, dbal na velmi doslovný překlad ze své předlohy. Některé pasáže mohly být proto přeloženy méně živým či srozumitelným jazykem, ale celkově obsahovala třetí redakce díky vysoké míře doslovnosti daleko méně sekundárních přídavek než redakce první. Nový zákon byl pouze revidovanou verzí druhé redakce. Vzhledem k jednotnosti termínů a překladů z latiny se usuzuje, že celý překlad pořídil jediný autor, který byl patrně univerzitním mistrem obeznámeným s dobovými výklady a komentáři. Stejně jako ve druhé redakci překládá latinská imperfekta jako česká imperfekta, ale aoristů v textu výrazně ubývá, protože je nahrazuje složené préteritum.¹²⁷

5.7 Bible pražská

Bible pražská je první slovanskou biblí vydanou tiskem, jde o text čtvrté redakce. Hlavním podnětem k práci na čtvrté redakci byla právě potřeba tištěné bible. Před úplným biblickým textem byl vydán *Nový zákon se signetem*, tzv. *Dlabačův Nový zákon* a žaltář. *Bible pražská* vyšla roku 1488. Na překladu pracovali především univerzitní mistři.

¹²⁵ Kyas, 1997, s. 99–100.

¹²⁶ Voleková, 2015, s. 187–188.

¹²⁷ Kyas, 1997, s. 100–103.

V překladu Starého zákona byla zohledněna první, druhá a především třetí redakce. Překlad Nového zákona vychází zčásti z *Lupáčovy verze*. Imperfekta jsou nahrazována tvary složeného préterita ještě častěji než v předešlé redakci a aoristy vymizely úplně – až na výjimky u slovesa *jíti* (např. *vyjide*) a tvar *vece*, který ustrnul a zachoval se až do nové češtiny. Překlad čtvrté redakce lze celkově považovat za méně jednotný než překlad třetí redakce a srozumitelnost má zde přednost před doslovností. Stylem textu 4. redakce se ve své studii zabývala Katarína Džunková (2021). Vydání *Bible pražské* se stalo dobovým symbolem české vzdělanosti.¹²⁸

5.8 Bible benátská

Benátská bible, vytištěná v roce 1506, je první českojazyčnou biblí vydanou v zahraničí. Vydání také poprvé financovali movití pražští měšťané. Text vychází z *Bible kutnohorské*, jež přebrala (až na drobnější revize) překlad *Bible pražské*. Text *Bible kutnohorské* se od své předlohy odlišuje, pomíneme-li bohatší grafickou úpravu, především pravopisně. Případné úpravy překladu měly vliv spíše na lexikální rovinu než morfologickou, například verš Lk 1,58 *že jest zvelebil Pán milosrdenstvie* z *Bible pražské* reviduje na *že jest veliké učinil Pán milosrdenstvie*, takže formální struktura složeného préterita zůstala zachována. *Bible benátská* je prvním překladem, který neobsahuje žádná imperfekta. Všechna byla nahrazena složeným préteritem s auxiliárem zachovávaným i ve třetích osobách. Na rozdíl od předchozích překladů se zde přítomní tvary slovesa *býti* tisknou striktně *sj* na začátku (předtím běžně docházelo ke kolísání). Aorist nalezneme jako v předešlé redakci jen u slovesa *jíti* nebo ve tvaru *poče*. *Vece* bylo však nahrazeno tvarem *řekl jest*. Pro živost nového překladu se *Bible benátská* rychle šířila. Konzervativnější představitelé z jednoty bratrské její liberalizaci v jazykových prostředcích ostře kritizovali, ale nikoli např. Jan Blahoslav. Předmluva jezuitské *Svatováclavské bible* dokonce uvádí *Bibli benátskou* jako svůj vzor, protože se v ní snoubí věrnost katolické věrouce (šlo o poslední českou „předluterskou“ biblí)¹²⁹ s pečlivou překladatelskou prací.¹³⁰

5.9 Nový zákon náměšťský

Autorem *Nového zákona náměšťského* z listopadu roku 1533 je utrakvistický kněz Václav Beneš Optát (za asistence Petra Gzela), spoluautor *Grammatiky české v dvojí stránce*

¹²⁸ Tamtéž, s. 125–130.

¹²⁹ Vitr, 1992, s. 198.

¹³⁰ Kyas, 1997, s. 125–133.

(viz kap. 3.4.2), v níž byly popsány zásady jejich novozákonního překladu. Pokud jde o slovesné časy, náměšťská gramatika v pasáži V. Philomathesa odmítá aorist (resp. jeho relikty) a imperfektum. Auxiliár ve třetích osobách je považován za jev bezúčelný a neestetický, kterého je třeba se vyvarovat. Pro druhou osobu singuláru je pak doporučen tvar zkrácený (vlastní mluvené řeči) s užitím volného morfu *-s*. Optátův překlad vychází z latinské verze v řecko-latinském Novém zákoně, který vydal Erasmus Rotterdamský.¹³¹

V *Apologii*, předcházející samotnému biblickému textu, Optát upozorňuje, že pracoval i s řeckým originálem (za použití řeckého slovníku). Oproti předchozím překladům Nového zákona se Náměšťští snažili vyvarovat množství přechodníkových konstrukcí. Uplatňovali tak zásadu, kterou zformuloval Philomates ve své *Etymologii*. Toto rozhodnutí zvyšovalo výskyt složeného préterita – ovšem jen tam, kde byl přechodník nahrazen vedlejší větou. V ostatních případech byl ve shodě s překladem bratra Lukáše zaměněn za přechodníková adjektiva (tvořená z přechodníku přítomného). Počet dokladů složeného préterita také snižuje Optátův překlad latinského konjunktivu pomocí kondicionálových tvarů, které měly vyjadřovat český subjektiv, a dále zachování historického préteritu podle překladu Erasma Rotterdamského.¹³²

5.10 Bible kralická šestidílná

Bible kralická (1579–1594) se v případě předloh orientuje na nové humanistické edice hebrejského, aramejského a řeckého textu a jejich reformační překlady. Jde o nový překlad s bohatými komentáři. S rozsáhlou překladovou prací začal Jan Blahoslav, biskup jednoty bratrské. Přeložil Nový zákon a po jeho smrti se zformovala skupina reformačních učenců (včetně významného hebraisty Alberta z Kaménka a Lukáše Helice, pocházejícího z rodiny židovských konvertitů ke křesťanství), která Blahoslavův Nový zákon zredigovala a přeložila Starý zákon. Po posledním starozákonním svazku trvalo šest let, než vyšel Nový zákon coby šestý díl Bible kralické.

Předlohou pro Blahoslavův Nový zákon byl text *Bible Melantrichovy*. Zasadil se také o prosazení systematické distribuce forem *jsem/sem*.¹³³ Jan Blahoslav ovšem nebyl samostatným tvůrcem nového pravidla pro distribuci jmenovaných tvarů. Náznaky sémantického rozlišování tvaru s iniciálním *j* a bez něj našel Jan Gebauer již v písemnostech

¹³¹ Tamtéž, s. 143–162.

¹³² NZ1533, s. 5–6, Praha, Národní knihovna ČR, sign. 54 D 000091.

¹³³ Kyas, 1997, s. 175–182.

počínaje 14. stoletím.¹³⁴ Pravidla pro distribuci formuloval biskup Matěj Červenka Čelákovský, na jehož práci se Blahoslav odvolává ve své gramatice (část *Ortographia*).¹³⁵ Tam, kde *jsem* fungovalo jako samostatné sloveso (s existenciálním významem) a iniciální *j* v textu posilovalo eufonii, iniciální literu zachovával. Po stránce morfolgické je Blahoslavův překlad Nového zákona méně konzervativní, než bylo v předešlé tradici biblického překladu běžné, ale nepřejímá z mluveného jazyka zdaleka tolik tvarů jako překlad náměšťský. Postupný zánik aoristu a imperfekta považoval Blahoslav za ochuzení českého jazyka, ale sám je až na vzácné výjimky v překladu neužíval. V jeho Novém zákoně je ale hojně zastoupen jiný archaizující jazykový prostředek, a to shodné přechodníky, zvláště minulé, jejichž užíváním se Blahoslav snažil přiblížit řeckému originálu.¹³⁶ Prézntní tvar slovesa *býti* ve druhé osobě singuláru zde bývá obdobně jako v náměšťském překladu vyjadřován pohyblivým morfem *-s*. Auxiliár ve třetí osobě složeného préterita se v Bibli kralické vyskytuje, ale pouze v řádu jednotek procent.¹³⁷ V Blahoslavově Novém zákoně se vyskytoval častěji než ve vydání *Bible kralické*. Odborníci revidující Blahoslavův text vynechali přibližně 50 % auxiliárů ve třetí osobě.¹³⁸

¹³⁴ Gebauer, 1958, s 412–413.

¹³⁵ Blahoslav, 1991, s. 45.

¹³⁶ Tamtéž, s. 175–201.

¹³⁷ Dittmann, 2013, s. 74–75.

¹³⁸ Kyas, 1943, s. 198.

6 Výsledky

V této kapitole shrneme výsledky analýzy. Po diskuzi o vlivu vybraných proměnných na distribuci auxiliáru srovnáme výsledky této práce se stavem dosavadního výzkumu a navrhneme případné možnosti dalšího bádání.

6.1 Základní analýza distribuce auxiliáru

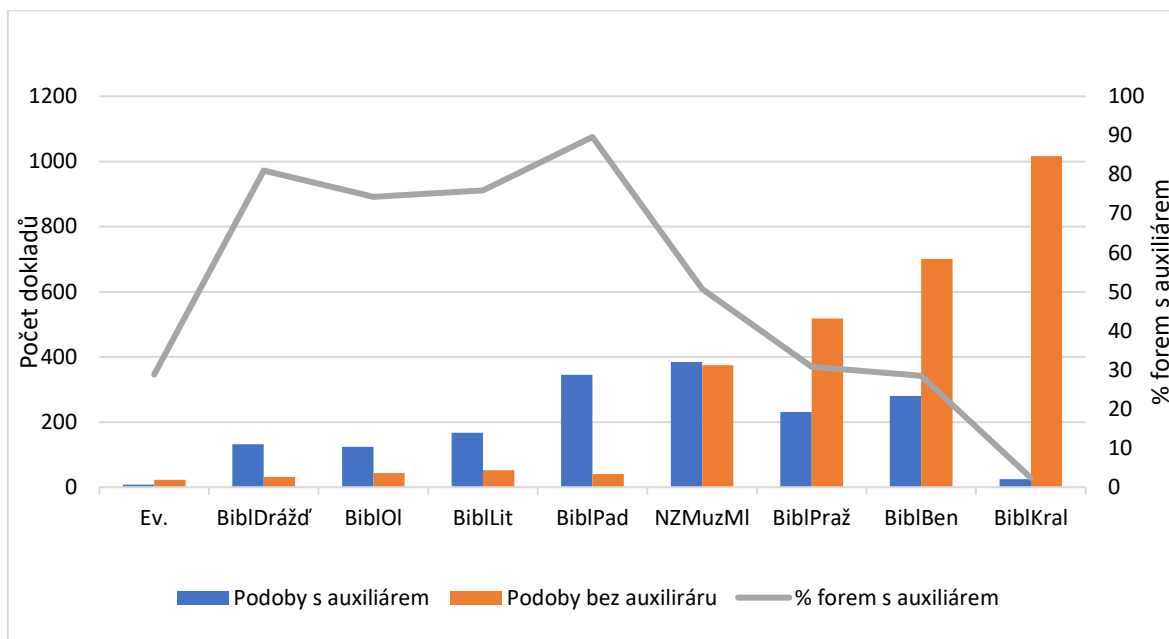
Celkový počet excerpt složeného préterita je 5 501, z toho 1 696 dokladů obsahuje auxiliár. Z perikop staročeského evangeliáře jsme vyexcerpovali celkem 31 dokladů složeného préterita. Z toho v 8 případech byl zachován auxiliár. Z *Bible drážďanské* bylo vyexcerpováno 163 dokladů složeného préterita, ve 132 případech byl zachován auxiliár. V *Bibli olomoucké*, která se řadí do téže redakce biblického překladu jsme našli 167 dokladů složeného préterita – ve 124 z nich byl zachován auxiliár. Z *Bible litoměřické* bylo vyexcerpováno 220 dokladů složeného préterita, auxiliár byl zachován v 167 z nich, v jednom případě byl auxiliár elidován. *Bible padeřovská* obsahuje již 385 dokladů složeného préterita, z toho byl v 345 případech zachován auxiliár. Jeden auxiliár byl elidován. *Bible pražská* obsahuje 749 dokladů složeného préterita, auxiliár byl zachován již jen v 231 případech. Jeden auxiliár byl opět elidován. V *Novém zákoně muzejním mladším* je složené préteritum zastoupeno v 758 dokladech, z toho auxiliár je zachován v 384 z nich. Tento překlad obsahuje dva elidované auxiliáry. *Bible benátská* obsahuje 983 dokladů složeného préterita, 280 dokladů obsahuje auxiliár. Stejně jako v *Novém zákoně muzejním* byly elidovány dva auxiliáry. Ze 1 016 dokladů složeného préterita v *Novém zákoně náměšťském* neobsahuje auxiliár ani jeden. Z *Bible kralické šestidílné* bylo vyexcerpováno 1031 dokladů složeného préterita a ve 25 případech byl auxiliár zachován.

Distribuci auxiliáru v jednotlivých překladech uvádíme v následujících dvou tabulkách. (Biblické překlady nebyly rozděleny do dvou tabulek z hlediska funkčního, ale kvůli přehlednosti grafického zobrazení.) Symbol x v některých řádcích sloupce staročeského evangeliáře vyjadřuje, že dané kapitoly se v perikopách nevyskytují. Znaménka + a – vyjadřují zachování (+), nebo vynechání (–) auxiliáru.

	evangeliář		BibiDrážď		BibiOI		BibiLit		BibiPad	
	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
Mk 1	x	x	5	2	3	6	6	6	24	2
Mk 2	x	x	5	3	6	3	9	2	16	3
Mk 3	x	x	6	0	6	1	9	0	16	1
Mk 4	x	x	4	0	4	1	10	2	18	1
Mk 5	x	x	17	5	15	6	12	3	19	4
Mk 6	0	4	7	0	7	3	12	6	43	8
Mk 7	0	5	5	0	5	0	10	3	11	2
Mk 8	4	1	4	0	3	0	13	2	18	1
Mk 9	2	3	9	1	8	2	10	1	17	2
Mk 10	x	x	9	1	10	0	9	4	21	1
Mk 11	x	x	5	3	4	5	4	4	15	2
Mk 12	x	x	24	8	23	10	24	11	40	7
Mk 13	0	1	4	0	5	0	4	2	4	2
Mk 14	x	x	10	2	9	3	11	2	45	2
Mk 15	x	x	12	2	9	1	10	1	19	0
Mk 16	2	9	6	4	7	2	14	3	19	2
Celkem	8	23	132	31	124	43	167	52	345	40
Σ	31		163		167		220		385	
%	28,8		81,0		74,3		75,9		89,6	

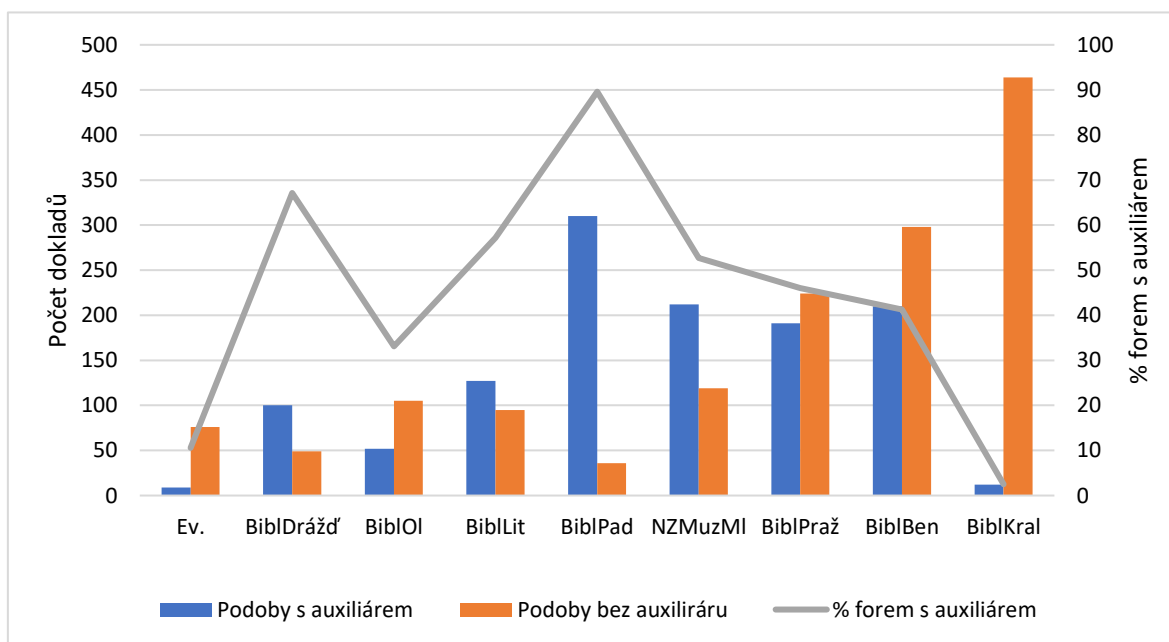
	BibiPraž		NZMuzMI		BibiBen		NZ1533		BibiKral	
	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
Mk 1	19	30	27	21	23	50	0	72	0	75
Mk 2	13	15	13	13	14	31	0	43	0	47
Mk 3	7	17	15	11	13	27	0	45	1	40
Mk 4	6	25	14	15	9	46	0	56	1	58
Mk 5	32	40	29	40	34	59	0	91	5	96
Mk 6	21	69	31	64	29	78	0	123	1	116
Mk 7	8	20	14	12	10	30	0	38	1	40
Mk 8	10	27	24	14	12	37	0	49	0	52
Mk 9	15	34	25	23	16	43	0	69	1	60
Mk 10	9	31	22	20	16	48	0	66	0	61
Mk 11	14	31	27	20	16	41	0	52	3	59
Mk 12	18	38	27	29	17	41	0	70	1	65
Mk 13	5	6	4	7	7	5	0	9	0	10
Mk 14	28	61	55	33	33	81	0	117	5	114
Mk 15	13	55	34	42	18	62	0	79	4	82
Mk 16	13	19	23	10	13	22	0	37	2	31
Celkem	231	518	384	374	280	701	0	1016	25	1006
Σ	749		758		981		1016		1031	
%	30,8		50,7		28,5		0,0		2,4	

Tabulka 2: Celkové zastoupení složených préterit s auxiliárem a bez něj ve třetích osobách

Graf 1: Celkové zastoupení složených préterit s auxiliárem a bez něj ve třetích osobách

Pro srovnání uvedeme ještě souhrnný graf zastoupení auxiliárů a préterit ve 3. osobách z Matoušova evangelia (data jsou převzata z Dittmann, 2020, s. 60):¹³⁹

Graf 2: Celkové zastoupení préterit ve 3. osobách a auxiliárů v Mt 1–14 ve vybraných českých novozákonních textech (data převzata z Dittmann, 2020, s. 60)

¹³⁹ Podle ústního sdělení R. Dittmanna (1. 5. 2023) je třeba v Mt k datům publikovaným ve studii Dittmann (2020) připočíst v *Bibli drážďanské* ještě 4 doklady bez auxiliáru (Mt 7,25 *sě obořili*; 8,17 *nesl*; 12,4 *jědl* a 1,25 *vzděla*, počítáme tedy s poměrem podob s auxiliárem a bez něj v Mt 100 : 53.

6.2 Interpretace dat

Vývoj distribuce auxiliáru se ukazuje jako velmi dynamický a nerovnoměrný (nelineární v tom smyslu, že by šlo o postupný souvislý úbytek). Z toho plyne, že roli v jeho zastoupení hrály i další faktory než jen systémově jazykové, a to stylistické. Při analyzování dat ve statistických testech budeme zanedbávat malou množinu sedmi elidovaných auxiliárů (1 v *Bibli litoměřické*, 1 v *Bibli padeřovské*, 2 v *Novém muzejním zákoně mladším*, 1 v *Bibli pražské* a 2 v *Bibli benátské*).

Za velmi překvapivé považujeme výsledky excerpce ze staročeského **evangeliáře**. Předpokládali jsme, že v nejstarší zkoumané památce bude výskyt auxiliáru nejvyšší. Procentuální hodnota zachovaných auxiliárů však činí jen 30,8 %. R. Dittmann¹⁴⁰ excerpoval z 27 perikop Matoušova evangelia 85 dokladů složeného préterita a tvary s auxiliárem se zde vyskytovaly pouze v 10,6 %. Tento rozdíl mezi Mt a Mk v zastoupení auxiliárů se však podle Fisherova exaktního statistického testu na hladině $p = 0,05$ ukazuje jako nesignifikantní (s hodnotou 0,07), tj. s 95% pravděpodobností je dán pouze velikostí vzorků (ty jsou navíc vnitřně různorodé v tom smyslu, že zahrnují jiné lexikální obsazení). J. Zdeňková¹⁴¹ ze *Zlomku evangeliáře* vyexcerpovala 4 doklady složeného préterita. Auxiliár obsahoval pouze jeden. Domníváme se, že procentuální rozdíl mezi počtem dokladů složených préterit se zachovaným auxiliárem ve staročeském evangeliáři a dvou zkoumaných biblických překladech z první redakce je pozoruhodný, přestože byl počet excerpt z evangeliáře oproti ostatním překladům velmi nízký. Pokud bychom srovnali data z evangeliáře (perikopy Mt + Mk: celkem s auxiliárem 17, bez auxiliáru 99) a *Bible drážďanské* (Mt + Mk: celkem s auxiliárem 232, bez něj 84),¹⁴² vychází nám jednoznačný a přesvědčivý výsledek podle χ^2 -testu na hladině významnosti $p = 0,05$, že výsledek je statisticky signifikantní ($p < 0,00001$) a diference mezi těmito dvěma soubory není náhodná.

Příčiny tohoto rozdílu lze obtížně interpretovat bez znalosti dalších faktorů. Na nízkou distribuci auxiliárů mohla mít vliv například funkce evangeliáře. Pokud měl sloužit mimo jiné jako výchozí text pro kázání, mohl být jeho styl hypoteticky více ovlivněn mluveným jazykem. Pro získání jednoznačnějších závěrů by bylo vhodné podrobit analýze

¹⁴⁰ Dittmann, 2020, s. 72.

¹⁴¹ Zdeňková, 2021, s. 215.

¹⁴² Podle ústního sdělení R. Dittmanna (1. 5. 2023) je třeba v Mt k datům publikovaným ve studii Dittmann (2020) připočíst v *Bibli drážďanské* ještě 4 doklady bez auxiliáru (7,25 *sě obořili*; 8,17 *nesl*; 12,4 *jědl* a 1,25 *vzděla*, počítáme tedy s poměrem podob s auxiliárem a bez něj v Mt 100 : 53.

další staročeské perikopy evangeliáře. Pokud se v nich auxiliáry vynechávají v podobné míře, podporuje to hypotézu o vlivu mluveného jazyka. Další vyjasnění by mohlo přinést zkoumání ústupu auxiliárů ve staročeských žaltářích, které by naopak podle naší hypotézy měly mít podíl zachovaných auxiliárů výrazně vyšší. Je zajímavé, že S. Dickey shledal malé procentuální zastoupení dokladů složeného préterita se zachovaným auxiliárem v *Asenechovi* a v *Životě Adama a Evy*. Obě skladby sice pocházejí z konce 14. století, jsou tedy mladší než překlad staročeského evangeliáře, ale podíl zachovaných auxiliárů je ještě nižší. V *Asenechovi* byl auxiliár zachován v 28,0 % z celkového počtu 246 dokladů (což je jen o 2,0 % méně než u markovských perikop staročeského evangeliáře) a v *Životě Adama a Evy* ve 14,0 % případů z absolutního počtu 292 dokladů.¹⁴³ Srovnáme-li dostupná data z evangeliáře (perikopy Mt + Mk: celkem s auxiliárem 17, bez auxiliáru 99 dokladů) a z *Asenecha* (s auxiliárem 68, bez něj 178 dokladů) vychází nám výsledek podle χ^2 -testu na hladině významnosti 0,05, že výsledek je statisticky signifikantní ($p = 0,007$). Pokud však srovnáme evangeliáře s *Životem Adama a Evy* (s auxiliárem 40, bez něj 252), výsledek na hladině významnosti 0,05 statisticky signifikantní není ($p = 0,80$). Stále je však nutno mít na paměti vnitřní různorodost srovnávaných souborů, např. pokud jde o lexikální obsazení.

Biblické překlady **první redakce** mají velmi podobné procentuální zastoupení dokladů složeného préterita se zachovanými auxiliáry. Ve starší ze dvou zkoumaných biblí první redakce, *Bibli drážďanské*, byl auxiliár v Mk zachován v 81,0 % procentech případů. To je sice o 6,7 % více než v Markově evangeliu v *Bibli olomoucké*, která obsahuje 74,3 % případů se zachovaným auxiliárem, avšak statistický test (χ^2 -test) prokázal, že na hladině 0,05 jde o rozdíl statisticky nevýznamný ($p = 0,14$).

V Matoušově evangeliu, jehož prvních 14 kapitol analyzoval ve své studii Robert Dittmann,¹⁴⁴ je situace odlišná: rozdíl v zachování auxiliáru mezi *Bibli drážďanskou* a *Bibli olomouckou* činí 34,0 %. V *Bibli drážďanské* byl auxiliár zachován v 67,1 % případů, v *Bibli olomoucké* jen v 33,1 % případů. Podle χ^2 -testu na hladině pravděpodobnosti $p = 0,05$ vychází ve srovnání Mt *Bible drážďanské* (s auxiliárem 100, bez něj 49) a Mt *Bible olomoucké* (s auxiliárem 52, bez něj 105), že výsledek je statisticky signifikantní ($p < 0,00001$). Pokles výskytu auxiliáru v *Bibli olomoucké* interpretoval R. Dittmann jako důsledek odlišnosti překladatelů. Překladatel Matoušova evangelia *Bible drážďanské* totiž patřil do starší překladatelské skupiny. Jeho styl překladu lze označit

¹⁴³ Dickey, 2013, s. 93–94.

¹⁴⁴ Dittmann, 2020, s. 60–61.

za konzervativnější. Při překladu Matoušova evangelia v *Bibli olomoucké* se vycházelo z jiného překladu, a to z textu *Evangelia sv. Matouše s homiliemi*, které přeložil naopak člen mladší překladatelské skupiny, jenž inklinoval k mladším tvarům bez auxiliáru. Anna Michalcová¹⁴⁵ zjistila ojedinělou absenci auxiliáru již v 1. redakci (vyslovuje však hypotézu, že tuto změnu mohla determinovat přítomnost/nepřítomnost osobního zájmena), ve dvou dokladech odpadá auxiliár ve 2. redakci, o 13 dokladů s auxiliárem méně je pak ve 4. redakci. Ve 3. redakci počet auxiliárů stoupá. Výrazný ústup auxiliáru sleduje A. Michalcová v prvním vydání *Melantrichovy bible*. Další bádání by se mohlo věnovat souvislosti zachování auxiliáru se sémantikou sloves užitých v dokladech složeného préterita *Bible drážďanské* a *Bible olomoucké*, resp. *Evangelia sv. Matouše s homiliemi*, protože podle závěrů Hany Kreisingerové¹⁴⁶ se tyto dvě památky v lexikální rovině nezanedbatelnou měrou rozcházejí.

Naše výsledky lze porovnat dále s analýzou *Bible drážďanské* od Jany Zdeňkové, která vy excerpovala z veršů 1,1–6,26 knihy Daniel 238 dokladů složeného préterita, přičemž text *Bible drážďanské* byl v její excerpci doplněn *Proroky rožmberskými* (též z první redakce staročeského překladu). Ve 48,0 % případů byl auxiliár zachován. Šest dokladů interpretovala J. Zdeňková jako auxiliár elidovaný.¹⁴⁷ V překladech Markova evangelia *Bible drážďanské* jsme elidované auxiliáry nenalezli. Rozdíl v zachovávání auxiliárů mezi excerpty z Da a z Mk je na hladině významnosti 0,05 statisticky významný ($p < 0,00001$), zároveň je však nutno upozornit, že se srovnávají odlišné texty, a tedy rozdíly mohou být výrazně ovlivněny dalšími faktory, jako je např. zastoupení préterit ve 3. os. singuláru vs. plurálu či lexikální rozdíly.

V Markově evangeliu *Bible litoměřické*, která spadá již do **druhé redakce**, počet préterit a s nimi i počet auxiliárů oproti *Bibli olomoucké* poněkud stoupá. Auxiliár byl zachován v 75,9 % případů, přičemž počet dokladů složeného préterita stoupl ze 167 na 220, tj. Markovo evangelium obsahuje v *Bibli litoměřické* celkem o 53 dokladů složených préterit více než v *Bibli olomoucké*. Tento rozdíl není na hladině 0,05 statisticky významný ($p = 0,65$). U Matoušova evangelia činí rozdíl 63 dokladů.¹⁴⁸ Rozdíl mezi počtem dokladů složených préterit v *Bibli olomoucké* (v Mt 157 dokladů, v Mk 167 dokladů) a v *Bibli*

¹⁴⁵ Michalcová, 2021, s. 60.

¹⁴⁶ Kreisingerová, 2019, s. 83.

¹⁴⁷ Zdeňková, 2021, s. 215–216.

¹⁴⁸ Dittmann, 2020, s. 62.

litoměřické (v Mt 222 dokladů, v Mk 220 dokladů) není na hladině významnosti 0,05 statisticky významný ($p = 0,63$). Při srovnání Mt (s auxiliárem 127, bez něj 95) a Mk (s auxiliárem 167, bez něj 52) samotné *Bible litoměřické* výsledek χ^2 -testu prokázal, že na hladině významnosti 0,05 jde o statisticky významný rozdíl ($p = 0,00002$). O statisticky významný rozdíl jde také při srovnání Mt *Bible olomoucké* (kde text vychází z *Evangelia sv. Matouše s homiliemi*) a *Bible litoměřické* ($p < 0,00001$). Nepochybně zde tedy hrála svou důležitou roli osoba překladatele, jeho překladatelská strategie, míra návaznosti na předchozí překlad atd.

Ještě více stoupl podíl složených préterit na úkor aoristu a imperfekta v Markově evangeliu *Bible padeřovské* ze **třetí redakce**. Markovo evangelium zde čítá 385 složených préterit, což znamená asi 75% nárůst složeného préterita oproti druhoredakční *Bibli litoměřické* (220 dokladů), což je velmi pozoruhodné, neboť druhá a třetí redakce – a konkrétně i *Bible litoměřická* a *Bible pradeřovská* – vznikaly v podstatě ve stejné době, s rozdílem jen několika let, takže zjištěné diference nelze připsat na vrub jazykovému vývoji. U *Bible padeřovské* byl auxiliár v Markově evangeliu zachován ve 89,6 % případů (z 385 možných pozic), v Matoušově evangeliu podle zjištění R. Dittmanna v přesně stejném poměru (89,6 % z 346 možných pozic). To je nejvíc ze všech zkoumaných překladů, počítaje v to i *Bibli drážďanskou*. Ačkoliv byl překlad novozákonních textů třetí redakce do velké míry jen revizí druhoredakčního překladu (jinak tomu bylo u Starého zákona), obsahuje Markovo evangelium o 13,7 % dokladů se zachovanými auxiliáry více. Ještě větší rozdíl našel R. Dittmann v Matoušově evangeliu (přibývání o cca 32 %). B. Souček dokonce zaznamenal v *Novém zákoně v aksamitu* zachování auxiliáru v novozákonní knize Zjevení ve všech dokladech složeného préterita.¹⁴⁹ J. Zdeňková¹⁵⁰ potvrdila nárůst auxiliárů ve třetí redakci při srovnávání 1. a 2. kapitoly *První knihy Samuelovy* v *Bibli olomoucké* a *Bibli kladrubské*, která stejně jako *Bible padeřovská* spadá do třetí redakce staročeského překladu. Jmenovaný úryvek obsahuje v *Bibli kladrubské* o 38,8 % více dokladů se zachovaným auxiliárem (nárůst z 28 dokladů na 53 dokladů). Podle J. Zdeňkové mohla vysoký podíl složených préterit se zachovaným auxiliárem způsobit snaha překladatelů o preciznost, která vyústila v archaizující styl.¹⁵¹ Hypotézu zvýšeného počtu auxiliárů ve složeném préteritu coby znaku třetí staročeské redakce (a jeho potenciální udržení do střední češtiny)

¹⁴⁹ Souček, 1967, s. 108.

¹⁵⁰ Zdeňková, 2015, s. 385–396.

¹⁵¹ Zdeňková, 2015, pozn. 86, s. 391.

nevyklučuje ani R. Dittmann,¹⁵² upozorňuje však na potřebu dalších výzkumů na větším množství materiálu. Náš průzkum Markova evangelia zmíněnou hypotézu podporuje.

Z **tištěných biblí** jsme excerpovali *Nový zákon muzejní mladší*, *Bibli pražskou*, *Bibli benátskou*, *Nový zákon náměšťský* a *Bibli kralickou šestidílnou*. *Nový zákon muzejní mladší* nelze jednoduše zařadit do žádné ze staročeských redakcí. Jeho text vychází z tzv. *Lupáčova* překladu (viz podkapitolu 5.5). Jde o osobitou syntézu všech výše jmenovaných redakcí. Podobně jako je tomu u *Evangelia sv. Matouše s homiliemi*, obsahuje oproti prvním třem redakcím lexikální změny,¹⁵³ a bylo by proto vhodné blíže prozkoumat sémantiku sloves vyskytujících se ve složených préteritech *Nového zákona muzejního mladšího* – a následně popsat hypotetický vliv určitých sémantických skupin na zachování auxiliáru.

Z Markova evangelia *Nového zákona muzejního mladšího* bylo vyexcerpováno 384 dokladů složeného préterita se zachovaným auxiliárem, což je 50,7 % z celkového počtu dokladů (758 excerpt). Ve srovnání s *Bibli padeřovskou* vzrostlo užívání složených préterit z 358 na 754 dokladů. V Matoušově evangeliu vzrostl počet dokladů složeného préterita z 346 na 420 dokladů. Pokud jde o auxiliáry, výrazně a podle χ^2 -testu statisticky významně pokleslo jejich zastoupení ($p < 0,00001$). Statisticky významný ($p < 0,00001$) je také rozdíl výskytu auxiliáru v Mt *Bible padeřovské* (s auxiliárem 310, bez něj 36) a Mt *Nového zákona muzejního mladšího* (s auxiliárem 112, bez něj 190).

Z *Bible pražské*, zástupkyně **čtvrté redakce**, jsme vyexcerpovali o 364 dokladů složeného préterita více než v *Bible padeřovské*, procentuální zastoupení složeného préterita se tedy v této bibli ze čtvrté redakce zvýšilo (z 385 dokladů na 749) o cca 94,6 %. Auxiliár byl však zanechán jen ve 30,8 % případů, jeho výskyt se tedy (ve srovnání s *Bibli padeřovskou* ze třetí redakce) rapidně snížil (z 345 dokladů na 231, tedy o 58,8 %). Tento rozdíl je statisticky signifikantní ($p < 0,00001$). Statisticky významný ($p < 0,00001$) je tento rozdíl také v Mt *Bible padeřovské* (s auxiliárem 310, bez něj 36) a *Bible pražské* (s auxiliárem 191, bez něj 224). Počet složených préterit je u *Bible pražské* srovnatelný s *Novým zákonem muzejním mladším*. Podíl dokladů s vynechanými auxiliáry však oproti tomuto překladu *Nového zákona* klesl o 19,9 %, i tento rozdíl je na hladině 0,05 podle χ^2 -testu statisticky významný ($p < 0,00001$).

Ve srovnání s *Bibli pražskou* stoupl v *Bibli benátské* celkový podíl složených préterit v Markově evangeliu o 31,0 % (ze 749 na 981 dokladů). Na Matoušově evangeliu

¹⁵² Dittmann, 2020, s. 63.

¹⁵³ Kreisingerová, 2019, pozn. 72, s. 83.

zaznamenal R. Dittmann¹⁵⁴ nárůst o 24,8 % (z 415 na 508 dokladů). Tyto rozdíly mezi Mk a Mt jsou s 95% pravděpodobností dány jen strukturou vzorků, tj. nejsou na hladině významnosti 0,05 statisticky signifikantní ($p = 0,41$). U Markova evangelia byl v *Bibli benátské* z 981 dokladů auxiliár zanechán ve 28,5 % případů, což je srovnatelné se stavem *Bible pražské* a ani tento rozdíl není na hladině významnosti 0,05 signifikantní ($p = 0,30$).

Podle výzkumu R. Dittmanna¹⁵⁵ klesá následně množství případů se zanechaným auxiliárem i v Matoušově evangeliu v 1. a 2. *Bibli Severinově*. V *Bibli Netolického* byl auxiliár ponechán už pouze v 7,9 % případů, ve druhé *Melantrichově bibli* klesl jejich počet na 2,9 %. Nastíněný trend mírného poklesu auxiliárů v Matoušově evangeliu v první polovině 16. století narušují dva specifické novozákonní překlady: tzv. *Nový zákon Lukášův* a *Nový zákon Klaudiánův*. V obou případech se původci záměrně ubírali směrem k archaizaci jazyka. Zmíněné dva překlady proto obsahují relativně větší podíl jednoduchých minulých časů než další soudobé překlady a v dokladech složeného préterita (339 u *Nového zákona Lukášova* a 407 u *Klaudiánova Nového zákona*) je u nich auxiliár zachován častěji. Podíl zachovaných auxiliárů v *Klaudiánově Novém zákoně* je srovnatelný s podílem v *Novém zákoně muzejním mladším*. V *Novém zákoně Lukášově* bylo nalezeno zhruba stejné procento auxiliárů jako první *Severinově bibli*.¹⁵⁶

R. Dittmann¹⁵⁷ připisuje vliv na pokles dokladů se zanechanými auxiliáry v biblích melantrišské řady (*Netolického bible*, druhá *Bible Melantrichova*, čtvrtá *Bible Melantrichova*, *Veleslavínův Nový zákon* a *Bible Samuela Adama Veleslavína*) jazykovým (a tím i překladatelským) zásadám první české mluvnice. Matoušovo evangelium v *náměšťském Novém zákoně* žádné auxiliáry neobsahuje. Ani při naší excerpci Markova evangelia nebyl v absolutním počtu 1 016 dokladů složeného préterita v *náměšťském Novém zákoně* nalezen ani jeden případ se zachovaným auxiliárem.

Bible kralická šestidílná obsahuje jen 25 dokladů složeného préterita se zachovaným auxiliárem, což představuje 2,4 % z celkového počtu 1 031 dokladů. V Matoušově evangeliu zjistil R. Dittmann¹⁵⁸ ve zkoumaném rozsahu 11 dokladů se zachovaným auxiliárem, (což odpovídá 2,3 %), v *Kralickém Novém zákoně* (1601) a v *Bibli Kralické* (1613) již jen 4.

¹⁵⁴ Dittmann, 2020, 63.

¹⁵⁵ Dittmann, 2020, 63.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 60.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 63–64.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 64.

6.3 Vliv proměnných

V této podkapitole bychom se chtěli věnovat vlivu jednotlivých zkoumaných proměnných (číslo, vid a vyjádřenost subjektu) na zachovávání auxiliáru. Vliv čísla popisuje ve své mluvnici již Jan Gebauer.¹⁵⁹ Vlivem vidu se zabýval ve své studii Stephen Dickey¹⁶⁰ a Jitka Filipová.¹⁶¹ Vliv vyjádřenosti subjektu zatím nebyl podroben zkoumání. Výsledky srovnáme se současným stavem bádání.

6.3.1 Číslo

Singulár byl ve třetí osobě zastoupen ve staré češtině zřejmě častěji než plurál. Usuzujeme tak podle dat ze současné češtiny, v indikativu préterita je v současné češtině převaha 3. osoby singuláru větší než u ostatních časů a způsobů, i když obecně se 3. osoba vyskytuje daleko častěji než první a druhá osoba. Celkově je 3. osoba zastoupena v korpusu SYN2005 v 82,5 % (z toho 65,6 % tvoří singulárové doklady a v 16,9 % plurálové).¹⁶² Podle R. Dittmanna mohla v distribuci auxiliáru préterita ve 3. osobách hrát významnou roli morfemická struktura soustavy slovesných tvarů (především v přítomnosti), protože když bylo složené préteritum gramatikalizováno, začala jako osobní morf fungovat původní spona. Ve 3. osobě singuláru (*děl-á-0*) je na rozdíl od 3. osoby plurálu osobní morf nulový (*děl-aj-í*),¹⁶³ a proto mohl dříve a častěji odpadat u 3. osoby sg. (*dělal je/st/ > dělal*).

Absolutní počet dokladů složeného préterita se zachovaným nebo vynechaným auxiliárem v singuláru a plurálu v Markově evangeliu zobrazují následující tabulky. Hodnoty duálu jsme do tabulek nezahrnuli, uvádíme je pouze v komentáři, protože jejich počet je velmi nízký. *Bible drážďanská* obsahuje pouze jeden duálový tvar s vynechaným auxiliárem. *Bible litoměřická* obsahuje jeden duálový tvar se zachovaným auxiliárem. *Bible pražská* obsahuje dva duálové tvary, a to se zachovaným auxiliárem. *Nový zákon muzejní mladší* obsahuje čtyři duálové tvary, ve všech je auxiliár zachován. *Bible benátská* obsahuje dva duálové tvary, v obou je auxiliár zanechán. Data z *Nového zákona náměšťského* nejsou v tabulce uvedena, protože tento pramen neobsahuje žádné auxiliáry.

¹⁵⁹ Gebauer, 1909, s. 421.

¹⁶⁰ Dickey, 2013, s. 93–94.

¹⁶¹ Filipová, 2022, s. 105–110.

¹⁶² Bartoň a kol., 2009, s. 165–166.

¹⁶³ Dittmann, 2020, s. 69.

	evangeliář		BiblDražď		BiblOl		BiblLit		BiblPad	
	sg.	pl.	sg.	pl.	sg.	pl.	sg.	pl.	sg.	pl.
Celkem s aux.	3	5	106	26	98	26	113	53	201	144
Celkem bez aux.	18	5	26	4	35	8	50	3	36	4
Σ	21	10	132	30	133	34	163	58	237	148
% tvarů s auxiliárem	14,3	50,0	82,3	86,7	73,7	76,5	69,3	91,4	84,8	97,3

	NZMuzMI		BiblPraž		BiblBen		BiblKral	
	sg.	pl.	sg.	pl.	sg.	pl.	sg.	pl.
Celkem s aux.	194	186	129	100	158	120	21	4
Celkem bez aux.	272	102	334	184	478	223	655	351
Σ	466	288	463	284	636	343	676	355
% tvarů s auxiliárem	41,6	64,6	27,9	35,2	24,8	35,0	3,1	1,1

Tabulka 3: Absolutní a procentuální zastoupení préteritálních tvarů ve třetích osobách singuláru a plurálu s auxiliárem a bez něho

V našem výzkumu je z celkového počtu préterit (5 501) 3 609 dokladů v singuláru, 10 dokladů v duálu a 1 882 v plurálu. Singulární tvary tedy tvoří 65,6 % všech tvarů préterita a převažují nad tvary duálu i plurálu. Plurálové tvary tvoří 34,2 % dokladů a tvary duálu pouze 0,2 % všech dokladů. Z 3 609 dokladů préterit v 3. os. singuláru se auxiliár vyskytuje v 1023 dokladech (28,4 %). Upozorňujeme, že v tabulce 3 je součet singulárových tvarů nižší (protože není zahrnuto 682 dokladů z *náměštského Nového zákona*). V plurálu má z 1 884 dokladů auxiliár celkem 664 případů (35,2 %). V tabulce 3 je součet plurálových tvarů nižší, neboť není zahrnuto 334 dokladů z *náměštského Nového zákona*. Tento rozdíl v zachování auxiliáru je mezi sg. a pl. podle χ^2 -testu statisticky signifikantní na hladině významnosti 0,05, a to s výsledkem $p = 0,00014$. Musíme však doplnit, že vnitřní struktura souborů (celkové doklady pro sg. a celkové doklady pro pl.) není stejná, jiné je lexikální obsazení a další faktory (kategorie vidu, výskyt auxiliárů v přímé řeči apod.), jež ve statistickém testu zohledněny nebyly. K provázanosti některých proměnných se ještě vrátíme v kapitole 6.3.4. Věnujme se ještě datům z tabulky 3, do níž nejsou zahrnuta data z *náměštského Nového zákona*.

V počtu 2 927 dokladů složeného préterita v singuláru zahrnutých v tabulce 3, tedy bez 682 dokladů v sg. v *Novém zákoně náměšťském* z roku 1533, se tvary se zachovaným auxiliárem vyskytují v 1 023 dokladech (35 %), z 1 550 plurálových tvarů obsahuje auxiliár 664 (43 %). I tento rozdíl mezi sg. a pl. je statisticky signifikantní na hladině významnosti 0,05 ($p = 0,0006$). U překladů Matoušova evangelia shledal R. Dittmann¹⁶⁴ převahu plurálových tvarů u dokladů se zachovaným auxiliárem ve všech zkoumaných pramenech (kromě *náměšťského Nového zákona*, kde se auxiliár neobjevil). Celkově se auxiliár vyskytoval z 4 455 dokladů ve 1 901 dokladech (z toho 1 224 v sg. z 3 246 možných pozic, tj. u 37,7 %). V plurálu se doklady s auxiliárem vyskytovaly v Matoušovi cca v 56,0 % (677 dokladů z celkem 1 209 možných pozic). Rozdíl mezi singulárem a plurálem v distribuci auxiliáru byl ve zkoumaném rozsahu Matoušova evangelia statisticky signifikantní na hladině významnosti 0,05 s výsledkem $p < 0,00001$ (test ovšem opět nezahrnuje možný vliv dalších faktorů).

Podívejme se nyní podrobněji na konkurenci sg. a pl. při distribuci auxiliáru v jednotlivých překladech Markova evangelia. Ve všech překladech kromě *Bible kralické* (a specifického případu *náměšťského Nového zákona*) zjišťujeme, že **auxiliár se zachovává relativně častěji v plurálu než v singuláru**. Ve staročeském evangeliáři obsahují auxiliár 3 singulárové tvary (z celkových 21) a 5 plurálových (z 10). Rozdíl se nicméně neukázal být podle Fisherova exaktního testu statisticky významný ($p = 0,07$). V *Bibli drážďanské* je také více plurálových tvarů se zachovaným auxiliárem, ale pouze o 4,4 %, ani tento výsledek podle Fisherova exaktního testu není statisticky významný ($p = 0,60$). Zmíněný trend přetrvává i v *Bibli olomoucké*, kde počet plurálových tvarů převyšuje počet tvarů singuláru o 2,7 % (statisticky jde o rozdíl nevýznamný, podle Fisherova exaktního testu $p = 0,83$) a v *Bibli litoměřické*, u níž tento rozdíl stoupá na 22,7 % (kde už je rozdíl podle Fisherova exaktního testu statisticky významný na hladině $p = 0,05$, a to s výsledkem $p = 0,0001$). V *Bibli padeřovské*, která v našem výzkumu zastupuje třetí redakci biblického překladu, se tvary se zachovaným auxiliárem v plurálu vyskytují opět častěji než tvary v singuláru, rozdíl činí 12,5 % (rozdíl je podle Fisherova exaktního testu na hladině $p = 0,05$ signifikantní). Plurálové tvary ve složeném préteritu se zachovaným auxiliárem převažují i ve zkoumaných tištěných biblích s výjimkou *Bible kralické šestidílné*. V *Novém zákoně muzejním* převažují plurálové tvary o 23,0 % (podle χ^2 -testu je to je rozdíl statisticky významný na hladině významnosti 0,05, a to s výsledkem $p < 0,00001$), což je více než u všech rukopisných biblí,

¹⁶⁴ Dittmann, 2020, s. 65.

včetně *Bible litoměřické*. U *Bible pražské* činí tento rozdíl 7,3 % (je přitom podle χ^2 -testu statisticky významný na hladině významnosti 0,05, a to s výsledkem $p = 0,03$), u *Bible benátské* 10,2 % (opět jde o výsledek podle χ^2 -testu statisticky významný na hladině významnosti 0,05, a to s výsledkem $p = 0,0008$). V *Bibli kralické šestidílné* jsou singulárové tvary s auxiliárem zastoupeny v 3,1 % (21 dokladů) a plurálové tvary v 1,1 % (4 doklady), výsledek však není podle Fisherova exaktního textu statisticky významný na hladině významnosti 0,05, a to s výsledkem $p = 0,55$.

Ve všech zkoumaných překladech Markova evangelia kromě *Bible kralické šestidílné* a *Nového zákona náměšťského* celkově převažují tvary se zachovaným auxiliárem v plurálu, což koresponduje se závěry R. Dittmanna ohledně překladů Matoušova evangelia a přispívá k potvrzení údajů J. Gebauera,¹⁶⁵ podle něhož auxiliáry již v nejstarších textech ustupovaly spíše v singuláru. Přestože ne pro všechny jednotlivé biblické texty Markova evangelia je rozdíl mezi uchováním auxiliáru v sg. versus pl. podle χ^2 -testu statisticky významný, pro celý soubor se signifikantnost statistickým testem potvrzuje. Musíme však i zde znovu připomenout, že při interpretaci výsledku je třeba být obezřetný, neboť roli tu mohly hrát i další faktory včetně vzájemné interakce sledovaných proměnných (viz kapitola 6.3.4).

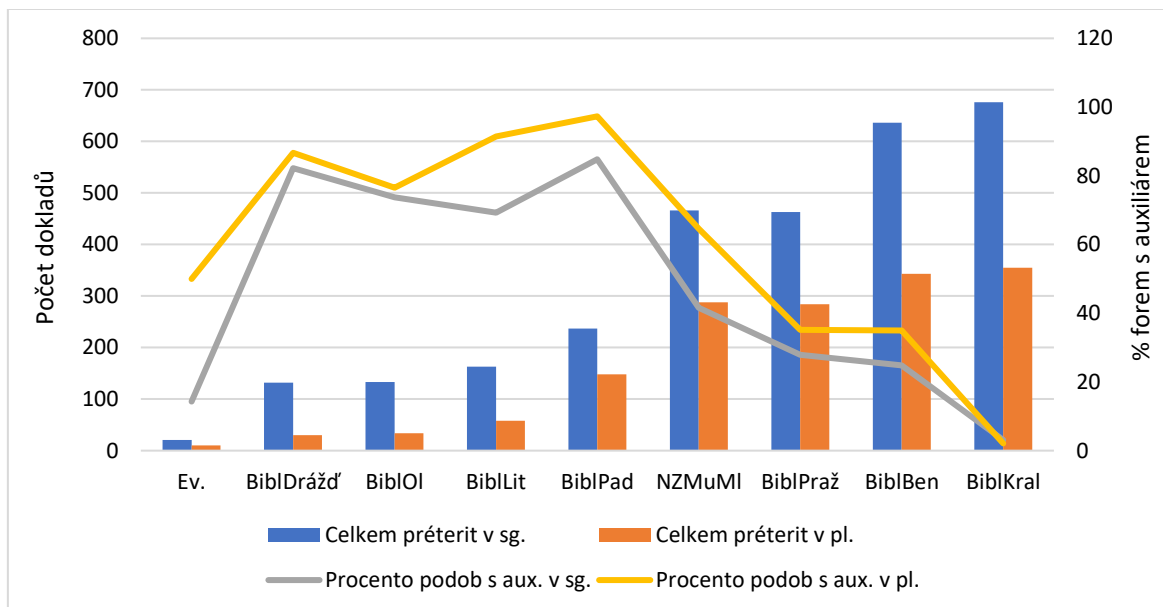
Zjištěné výsledky pro Markovo evangelium v distribuci auxiliáru ve 3. os. sg. a pl. ještě srovnáme s výsledky pro Matoušovo evangelium (Dittmann 2020). Podle χ^2 -testu **singulárových tvarů** *Bible drážďanské* vychází statisticky signifikantní rozdíl mezi Mt a Mk s výsledkem $p = 0,0003$. U *Bible olomoucké* vychází taktéž výrazný statistický rozdíl ($p = 0,00001$), text *Bible olomoucké* však vycházel z *Evangelia sv. Marka s homiliemi*. U *Bible litoměřické* vychází statisticky významný rozdíl ($p = 0,0001$). U *Bible padeřovské* není statistický rozdíl signifikantní ($p = 0,56$). Statisticky významný rozdíl nevychází ani u dat z *Nového zákona muzejního* ($p = 0,33$). U *Bible pražské* vychází statisticky významný rozdíl ($p = 0,00005$), taktéž u *Bible benátské* ($p = 0,00002$).

Podle χ^2 -testu **plurálových tvarů** *Bible drážďanské* nevychází statisticky signifikantní rozdíl mezi Mt a Mk ($p = 0,19$). Statisticky významný rozdíl nevychází ani u *Bible olomoucké* ($p = 0,89$), *Bible litoměřické* ($p = 0,94$), *Bible padeřovské* ($p = 0,82$), u *Nového zákona muzejního mladšího* ($p = 0,57$). Statisticky významný výsledek shledáváme u *Bible pražské* ($p = 0,003$) a *Bible benátské* ($p = 0,006$). Při interpretaci těchto výsledků však musíme mít stále na paměti, že dílčí srovnávané soubory nejsou vnitřně

¹⁶⁵ Gebauer, 1909, s. 421.

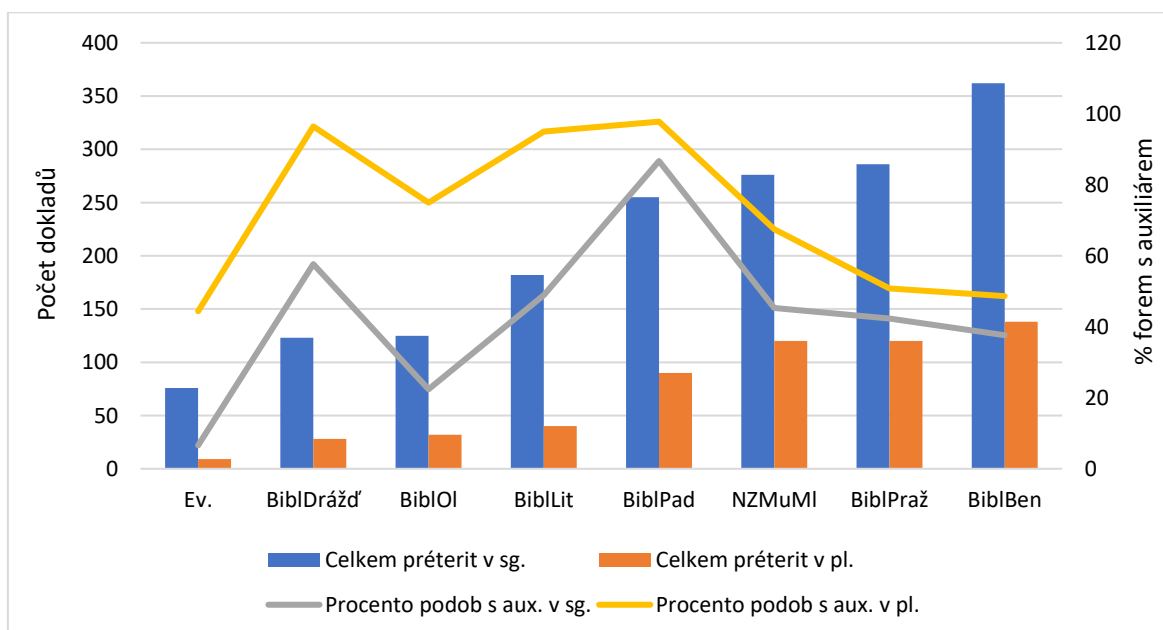
homogenní (jiné je často lexikální obsazení) a roli tu mohly hrát další proměnné, které jednoduchý statistický test zanedbává.

Distribuci auxiliárů v závislosti na čísle v Mk ukazuje přehledně následující graf 2:

Graf 2: Celkové zastoupení složených préterit s auxiliárem a bez něho v sg. a pl. (Mk)

Pro srovnání přidáme v grafické podobě výsledky procentuálního zachování auxiliáru v sg. a pl. ve 3. osobách u Matoušova evangelia (data podle Dittmann, 2020, s. 68):

Graf 3: Celkové zastoupení složených préterit s auxiliárem a bez něho v sg. a pl. (Mt)

6.3.2 Vid

V následujících tabulkách předkládáme statistiku zastoupení vidů v dokladech složeného préterita bez auxiliáru a s ním.

	evangeliář		BiblDrážď		BiblOl		BiblLit		BiblPad	
	impf.	pf.	impf.	pf.	impf.	pf.	impf.	pf.	impf.	pf.
Celkem s aux.	3	5	40	92	37	87	50	117	82	263
Celkem bez aux.	7	16	8	23	14	29	12	41	10	30
Σ	10	21	48	115	51	116	62	158	92	293
% tvarů s auxiliárem	30,0	23,8	83,3	80,0	72,6	75,0	80,7	74,1	89,1	89,4

	NZMuzMI		BiblPraž		BiblBen		BiblKral	
	impf.	pf.	impf.	pf.	impf.	pf.	impf.	pf.
Celkem s aux.	142	242	77	154	101	179	6	19
Celkem bez aux.	131	243	174	344	295	406	407	599
Σ	273	485	251	498	396	585	413	618
% tvarů s auxiliárem	52	49,9	30,7	30,9	25,5	30,6	1,5	0,3

Tabulka 4: Absolutní a procentuální zastoupení préteritálních tvarů ve třetích osobách nedokonavého a dokonavého vidu s auxiliárem a bez něho

Absolutní počet dokladů složeného préterita nedokonavého vidu je 1 596, u vidu dokonavého 2 887. Nedokonavé tvary tedy tvoří 35,6 % všech dokladů složeného préterita. Doklady se zachovaným auxiliárem (v absolutním počtu 538 dokladů) tvoří 33,7 % všech nedokonavých tvarů a (v absolutním počtu 1 158 dokladů) 40,1 % tvarů dokonavých.

Všechny 4 doklady složeného préterita, které excerpovala ze *Zlomku evangeliáře J. Zdeňková*¹⁶⁶ jsou dokonavé, tři z nich obsahují auxiliár. Množina dokladů z *Proroků Bible drážďanské* obsahuje 209 dokonavých tvarů, 85 nedokonavých a 6 obouvidových, statistika ovšem nerozlišuje doklady na tvary s auxiliárem a bez něj, takže výsledky nemůžeme detailněji srovnat.

Vývoj zastoupení vidů u složených préterit Markova evangelia je nerovnoměrný. Ve staročeském evangeliáři nacházíme o 6,2 % nedokonavých tvarů s auxiliárem více než tvarů

¹⁶⁶ Zdeňková, 2021, s. 108.

dokonavých (rozdíl však není podle Fisherova exaktního testu statisticky významný), podobně v *Bibli drážďanské* nedokonavé tvary převyšuje přítomnost auxiliárů u dokonavých sloves o 3,3 % (opět jde podle Fisherova testu o statisticky nevýznamný rozdíl). *Bibli olomoucké* však mírně převažují dokonavé tvary (o 2,4 %). V *Bibli litoměřické* podobně jako ve staročeském evangeliáři převažují nedokonavé tvary 6,6 %. U *Bible padeřovské* (o 0,3 %) a *Bible pražské* (o 0,2 %) mírně převažují dokonavé tvary. V *Novém zákoně muzejním mladším* naopak nedokonavé tvary s auxiliárem převyšují počtem dokonavé o 2,1 %. V *Bibli kralické šestidílné* o 1,2 % převažují nedokonavé tvary. U všech těchto biblí jde statisticky o nevýznamné rozdíly na hladině významnosti 0,05.

Statistický χ^2 -test pro kategorii vidu (nedokonavý: 538 dokladů s auxiliárem, 1 058 bez auxiliáru; dokonavý: 1 158 s auxiliárem, 1 731 bez auxiliáru) na hladině 0,05 ukazuje, že pokud bychom odhlédli od variability v jednotlivých biblických textech a interakce proměnných, vid by byl statisticky významným faktorem (u dokonavého by byla tendence k zachování auxiliáru větší). Dílčí soubory našeho celku však nejsou homogenní, a proto je jednak potřeba testovat každý samostatně, jednak využít složitějších statistických modelů (viz 6.3.4). Jako statisticky významný výsledek se vidový rozdíl, pokud bychom opět odhlédli od interakce s dalšími proměnnými a dalších faktorů, neukázal být významným faktorem v rámci ani u jednoho zkoumaného biblického textu.

S. Dickey¹⁶⁷ srovnával počet dokonavých tvarů složeného préterita s auxiliárem a bez něj v *Asenachovi* a v *Životě Adama a Evy*. Rozdíl mezi těmito památkami se podle χ^2 -testu ukázal jako mírně statisticky významný. S. Dickey uvádí tento statistický výsledek v souvislosti s větší mírou zachovávání auxiliárů v *Asenechovi*. Jako statisticky nevýznamné se naopak jeví srovnání dokonavých tvarů aoristu a složeného préterita. Statisticky významný nebyl ani rozdíl mezi nedokonavými tvary složeného préterita s auxiliárem a bez něj.

6.3.3 Vyjadřování subjektu

Poslední zkoumanou proměnnou je vyjadřování subjektu. Doklady s vyjádřeným subjektem dosahují počtu 2 051 a tvoří 45,7 % všech excerpovaných dokladů. Dokladů s nevyjádřeným subjektem jsme excerpovali 2 434, což tvoří 54,3 % všech excerpt. V množině dokladů složeného préterita s vyjádřeným subjektem tvoří tvary s auxiliárem

¹⁶⁷ Dickey, 2013, s. 93–94.

37,2 %, (762 dokladů) v množině s nevyjádřeným subjektem 38,4 % (934 dokladů). Hodnoty zvolené proměnné u jednotlivých překladů znázorňují následující tabulky.

	evangeliář		BiblDrážď		BiblOI		BiblLit		BiblPad	
	vyj.	nev.	vyj.	nev.	vyj.	nev.	vyj.	nev.	vyj.	nev.
Celkem s aux.	6	2	73	59	69	55	76	91	156	189
Celkem bez aux.	11	12	15	16	24	19	28	25	16	24
Σ	17	14	88	75	93	74	104	116	172	213
% tvarů s auxiliárem	35,3	14,3	83,0	78,7	74,2	74,3	73,1	78,5	90,7	88,7

	NZMuzMl		BiblPraž		BiblBen		BiblKral	
	vyj.	nev.	vyj.	nev.	vyj.	nev.	vyj.	nev.
Celkem s aux.	148	236	99	132	121	159	14	11
Celkem bez aux.	162	212	230	288	336	365	467	539
Σ	310	448	329	420	457	524	481	550
% tvarů s auxiliárem	47,7	52,7	30,1	31,4	26,5	30,3	2,9	2,0

Tabulka 5: Absolutní a procentuální zastoupení préteritálních tvarů ve třetích osobách ve větách s vyjádřeným a nevyjádřeným subjektem s auxiliárem a bez něho

Ve staročeském evangeliáři se více tvarů s auxiliárem vyskytuje ve větách s vyjádřeným subjektem, a to o 21,0 % (rozdíl není podle Fisherova exaktního testu na hladině 0,05 statisticky významný), v menší míře také v *Bibli drážďanské* (o 4,3 %) a v *Bibli olomoucké* (pouze o 0,1 %). V *Bibli litoměřické* o 4,4 % převažují tvary s auxiliárem ve větách s podmětem nevyjádřeným, avšak v *Bibli padeřovské* se opět vyskytuje více tvarů ve větách se subjektem vyjádřeným (o 2,0 %). V prvních třech tištěných biblích převažují tvary s auxiliárem ve větách se subjektem nevyjádřeným: v *Novém zákoně muzejním mladším* o 5,0 %, v *Bibli pražské* o 0,3 %, v *Bibli benátské* o 3,8 %. V *Bibli kralické šestidílné* je o 0,9 % tvarů s auxiliárem více ve větách se subjektem nevyjádřeným.

Ve staročeském evangeliáři převažují tvary s auxiliárem ve větách se subjektem vyjádřeným, ale celkově obsahuje text jen málo dokladů složeného préterita. Ve zbylých překladech uvedených v tabulce 5 nejsou rozdíly příliš markantní (od 0,1 % do 5 %). Nevyjádřenost subjektu mohla mírně podporovat zachování auxiliáru, pro přesnější vyhodnocení vlivu této proměnné bude zapotřebí rozsáhlejší výzkum. Pokud bychom odhlédli od vnitřní nehomogenity celku a provázanosti proměnných, faktor ne/vyjádřování

subjektu by se pro údaje v tabulce při užití χ^2 -testu ukázal na hladině 0,05 jako statisticky nevýznamný (z 2 051 případů s vyjádřeným subjektem má 762 auxiliár, 1 289 nemá; z 2 434 případů s nevyjádřeným subjektem má auxiliár 934, nemá 1 500), a to i pro jednotlivé bible. I v tomto případě ovšem platí, že pro přesnější interpretaci je nutno využít komplexnější statistický model zohledňující interakci jednotlivých sledovaných proměnných.

6.3.4 Interakce proměnných ve statistickém modelu

Protože vliv na zachování auxiliáru může mít několik proměnných jak samostatně, tak ve vzájemné interakci, podrobili jsme naše data vyhodnocení v rámci generalizovaného lineárního smíšeného modelu v programu R (funkce *glmer*). Jako závislou proměnnou jsme zadali ne/přítomnost auxiliáru, jako nezávislé proměnné (tzv. *fixed effects*) byly zvoleny gramatické číslo, ne/dokonavý vid, ne/vyjádřování subjektu a datace textu (pro zjednodušení jsme jako dataci chápali jen chronologickou posloupnost jednotlivých sledovaných biblických textů, vyjádřenou čísly 1, 2, 3 atd. přiřazenými k jednotlivým sledovaným překladům tj. stč. evangeliáři jako nejstaršímu textu bylo přiřazeno číslo 1, *Bible drážd'anská* dostala číslo 2 atd.).¹⁶⁸ Jako proměnnou s náhodným vlivem (*random effect*) jsme v modelu zadali lokalizaci dokladů v rámci novozákonních kapitol; lokalizace byla kódována jako kategorická proměnná a měla 16 hodnot pro 16 kapitol Markova evangelia. Zanedbáváme tudíž možný vliv blízkého kontextu na ne/přítomnost auxiliárů, stejně jako další možné vlivy, jimiž jsou například frekvence slova, jeho délka, umístění dokladu na řádku (vliv na ne/přítomnost auxiliáru mohlo mít to, jestli bylo u pravého okraje řádku dost místa), faktor individuálního písaře či sazeče, linearita textu v rámci evangelia, umístění slovesa v přímé řeči či v pásmu vypravěče ad. S tímto vědomím je potřeba k výsledkům přistupovat.

V grafech uvedených níže užíváme poněkud jiné zkratky a symboly než v dosavadním výkladu, zejména z důvodů zefektivnění práce v programu R. Ne/přítomnost auxiliáru proto značíme jako *auxiliar* (příčemž hodnota „0“ značí nepřítomnost auxiliáru, hodnota „1“ přítomnost), míru jeho zastoupení pak jako *proportion* (příčemž hodnota 1.00 na ose y grafu značí 100 % výskytu, 0.50 značí 50 % výskytu atd.). Sloupce označené na ose x jako *Num* vyjadřují vliv proměnné „číslo“. *Absent* značí nevyjádřenost subjektu, *present*

¹⁶⁸ Datace byla kódována jako tzv. kontinuální proměnná. Zjednodušení bylo motivováno jednak tím, že konkrétní datace není vždy k dispozici, jednak tím, že mezi staročeskými i raněnovověkými překlady existuje různý stupeň textové závislosti, a jednak tím, že při použití (přibližné) datace statistický model nekonvergoval.

jeho vyjádřenost. Zkratka *pf.* v modelu znamená perfektivum, *impf.* znamená imperfektivum (v rámci proměnné „vid“).

Pro vyhodnocení vlivu proměnných (a jejich interakcí) na ne/přítomnost auxiliáru jsme použili smíšený model se všemi čtyřmi nezávislými proměnnými a jejich vzájemnými interakcemi a s tzv. náhodnými interceptry (*random intercepts*) a náhodnými sklony (*random slopes*) pro proměnnou „lokalizace“. Tento tzv. maximální model (Barr et al. 2013) je schopen zachytit nejen náhodný vliv lokalizace, nýbrž také jeho interakce se sledovanými nezávislými proměnnými.

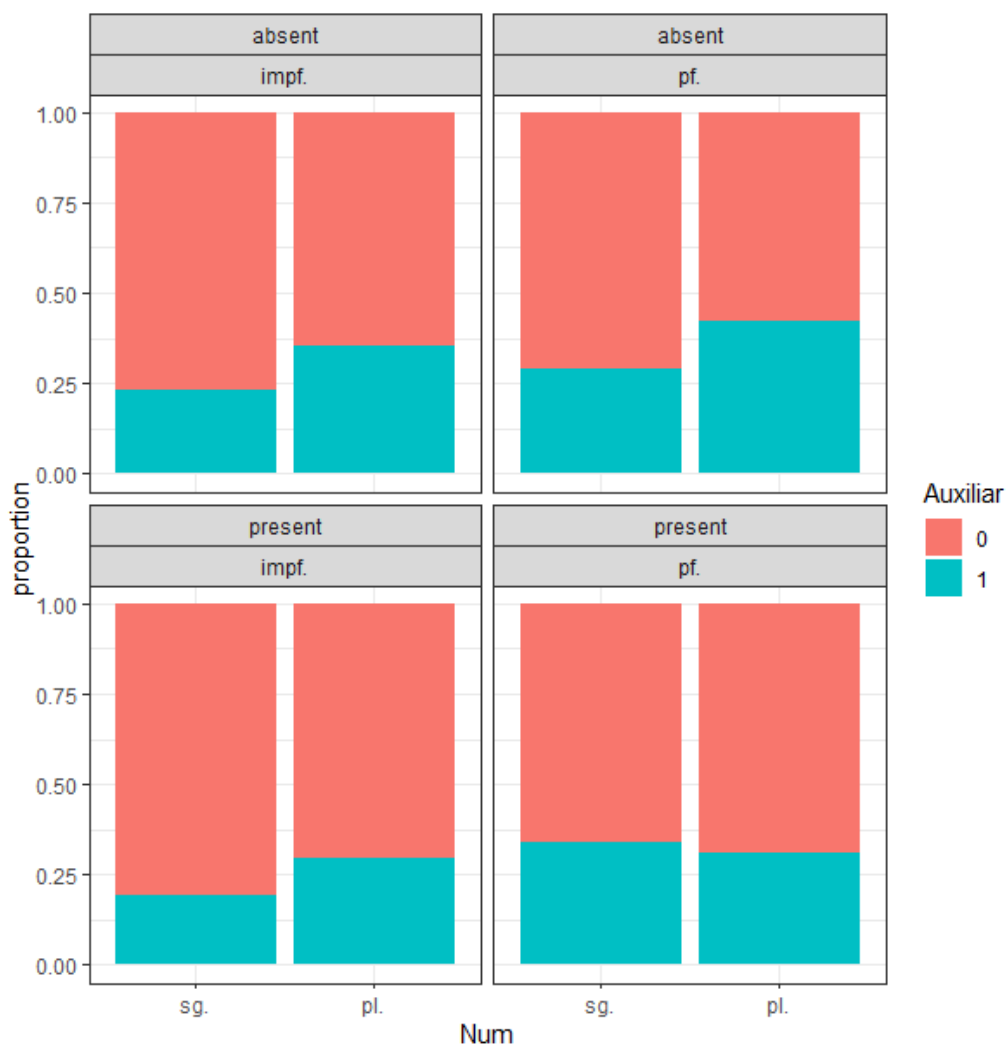
Zvolený model ukazuje, že ze sledovaných proměnných má nejsilnější a statisticky robustně prokazatelný vliv na ne/přítomnost auxiliáru datace textu (jak jsme ji definovali výše). Proměnná „datace“ měla hodnotu $z = 12,824$ a hodnotu $p < 0,001$, tj. pravděpodobnost toho, že by datace měla jen náhodný vliv, se blíží nule. Potvrzuje se tak, že diachronní vývoj v zastoupení auxiliáru je prakticky nepochybný. Nevyplývá z toho ovšem nijak, že by šlo o časově lineární ústup, naopak, ukázali jsme, že ve třetí redakci auxiliáru výrazně přibývá a roli tu hrály zřejmě stylistické faktory a překladatelské zásady.

Jako druhý nejsilnější faktor se v modelu ukazuje kategorie čísla. Proměnná *Num* má hodnotu $z = -7,076$ a $p < 0,001$. S pravděpodobností hraničící téměř s jistotou tedy lze konstatovat, že efekt proměnné „číslo“ na ne/přítomnost auxiliáru je nenáhodný: v plurálu je auxiliár významně častější než v singuláru.

Zbývající dvě proměnné se už na hladině významnosti 0,05 neukazují jako statisticky významné. Jen za marginálně signifikantní lze označit faktor vyjadřování subjektu ($z = 1,810$, $p = 0,07$), tj. při nevyjádřeném subjektu je poněkud vyšší pravděpodobnost zachování auxiliáru. Za statisticky neprůkazný označujeme vliv faktoru vid ($z = -1,358$, $p = 0,18$).

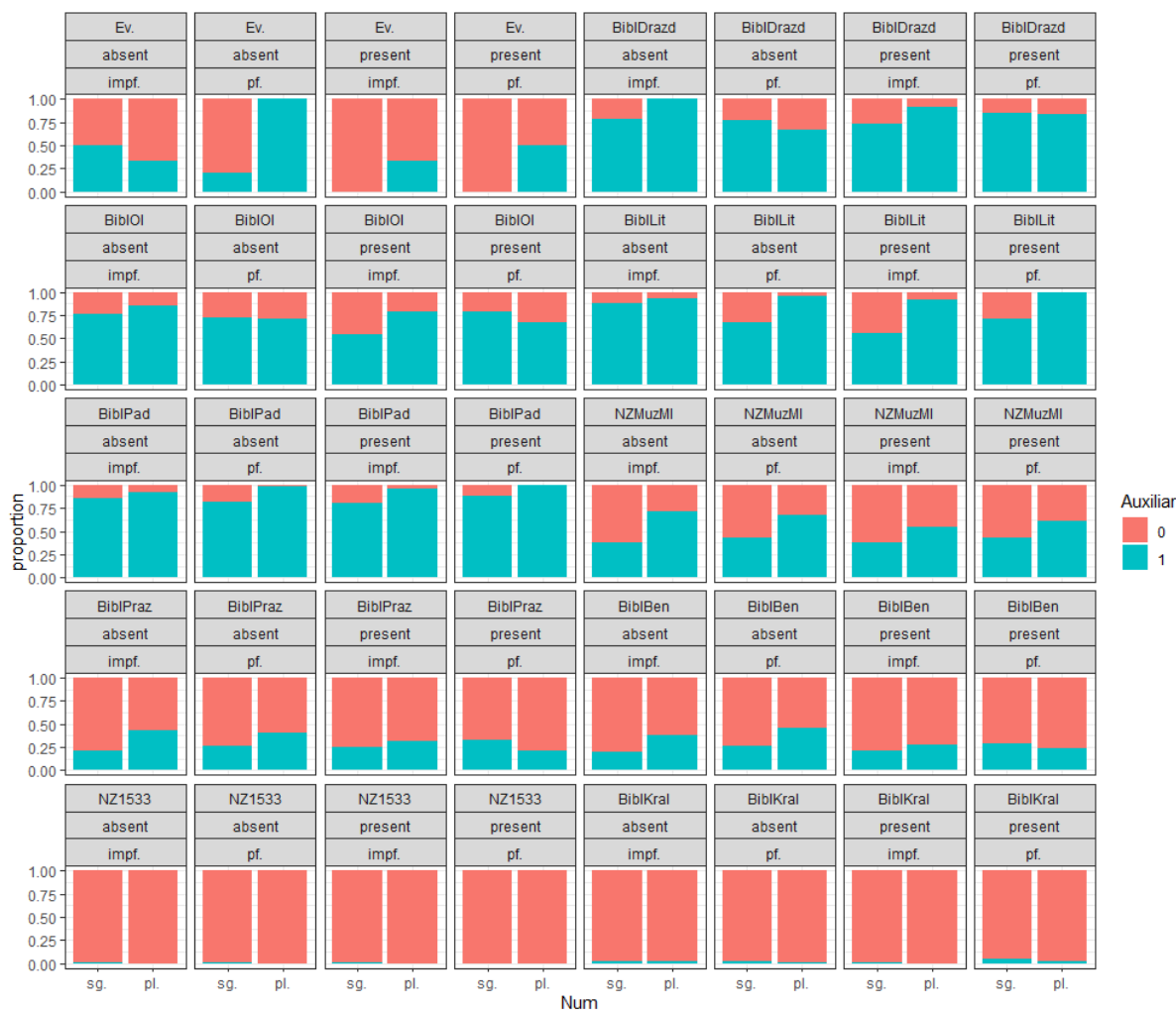
Model nabízí velmi pozoruhodné výsledky ohledně vzájemné interakce sledovaných proměnných. Jako statisticky významná na hladině 0,05 se ukazuje interakce proměnných „datace“ a „číslo“ ($z = 6,302$, $p < 0,001$). Jen jako marginálně významná, avšak jen velmi těsně za hranicí hodnoty $p = 0,05$, se ukazuje interakce proměnných „číslo“ a „vid“ ($z = 1,936$, $p = 0,053$), tj. míra výskytu auxiliáru se liší v závislosti na kombinaci sg./pl. + pf./impf. Konkrétně je patrné, že zatímco v plurálu je relativně více auxiliárů než v singuláru, tento efekt je slabší u perfektivních sloves. Jako statisticky signifikantní interakce se pak ukázala provázanost proměnných „vyjadřování subjektu“ – „číslo“ – „vid“ ($z = 2,356$, $p = 0,019$), „číslo“ – „vid“ – „datace“ ($z = -2,194$, $p = 0,028$) a „vyjadřování

subjektu“ – „číslo“ – „vid“ – „datace“ ($z = -2,069, p = 0,039$). Poslední interakci dobře ilustruje Graf 4, zobrazující poměry u všech sledovaných biblických textů separátně.

Graf 4: Provázanost proměnných ve statistickém modelu pro celek zkoumaných biblických textů (proměnná „datace“ zde není zohledněna)

Následující graf 5 ukazuje sledované proměnné včetně faktoru „datace“ (reprezentovaného názvy jednotlivých sledovaných biblických textů v chronologickém pořadí):

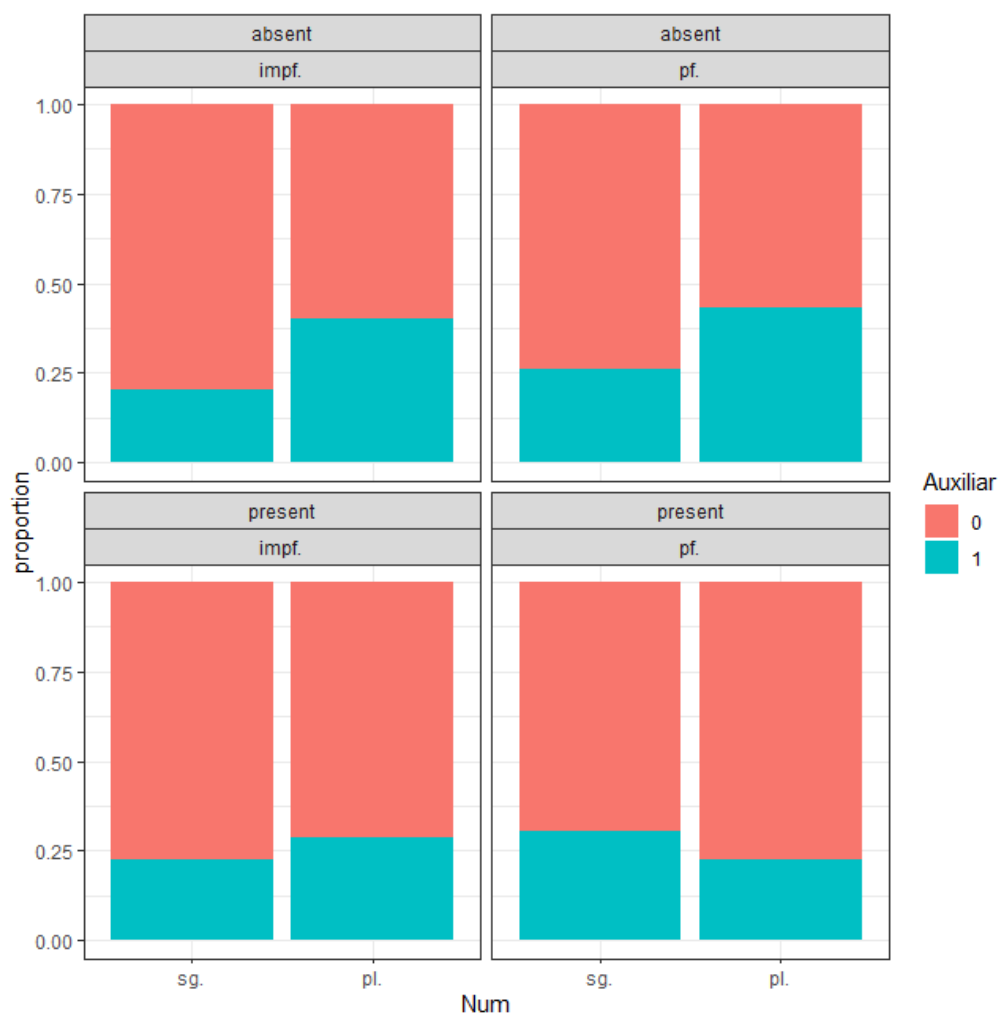

Graf 5: Provázanost proměnných ve statistickém modelu v jednotlivých pramenech

Na některých jednotlivých grafech v grafu 5 je možné si povšimnout, že pokud jde o číslo, auxiliár se zachovává relativně častěji u perfektiv v singuláru než v plurálu při vyjádřeném subjektu. Tak je tomu v první redakci v *Bibli drážďanské*, v *Bibli olomoucké*, dále pak v závěru staročeského období (*Bible pražská*) a v začátku raně novověké češtiny (*Bible benátská*). V *Bibli drážďanské* to platí i pro vynechaný subjekt (tj. u perfektiv je auxiliár přítomen v této bibli častěji v sg. při vynechaném subjektu než v plurálu při vynechaném subjektu).

Protože rozdíl mezi sg. a pl. je u perfektiv s vyjádřeným subjektem výraznější u *Bible pražské* a *Bible benátské* než v první redakci, podrobili jsme statistickému modelu samostatně ještě tento dílčí dyadický soubor textů (se zjednodušením pojatý jako 4. redakce staročeského překladu). Jako prediktory byly v tomto případě zahrnuty všechny kategorické proměnné a jejich interakce; od vlivu datace bylo v tomto případě ze zřejmých důvodů odhlédnuto. Ostatní parametry modelu odpovídaly těm popsaným výše. Jako statisticky

významná se však v souboru dvou textů zjednodušeně pojaté 4. redakce ukazuje jen proměnná „číslo“ ($z = -2,165$, $p = 0,03$), tj. i zde se ukazuje, že v plurálu je auxiliár zachovávan relativně více. Marginálně signifikantní je role faktoru „ne/vyjádřování subjektu“ ($z = 1,901$, $p = 0,057$), a to v tom smyslu, že větší šance na zachování auxiliáru je při nevyjádřeném subjektu. Jako významná se ukazuje interakce těchto dvou proměnných, tj. „číslo“ a „ne/vyjádřování subjektu“ ($z = -2,878$, $p = 0,004$), zatímco v plurálu se drží auxiliár relativně pevněji než v singuláru, tento efekt je slabší při vyjádřeném subjektu. Interakce proměnné „číslo“ a „vid“ ($z = -1,122$, $p = 0,26$) ani interakce dalších proměnných, včetně interakce proměnných „číslo“ – „vid“ – „ne/vyjádřování subjektu“, se však v modelu neukázala jako statisticky signifikantní. Výsledky statistického modelování pro *Bibli pražskou* a *Bibli benátskou* ukazuje graf 6:

Graf 6: Provázanost proměnných v *Bibli pražské* a *Bibli benátské* ve statistickém modelu

7 Závěr

Tato bakalářská práce se zabývala výskytem auxiliáru v dokladech složeného préterita v Markově evangeliu ve starších českých biblích. Již u nejstarších souvislých českých textů byl ve tvarech složeného préterita zaznamenán ústup auxiliáru. Auxiliár ustupoval v singuláru, duálu i plurálu 3. osoby. Na ustupování auxiliáru mělo pravděpodobně vliv několik proměnných, jev však dosud není v celistvosti probádán. Představení kontextu a výsledků dosavadního výzkumu je věnována první část práce, zvláštní pozornost je přitom věnována vývoji složeného préterita a vynechávání auxiliáru.

Celkem jsme vyexcerpovali 5 501 dokladů složeného préterita, na nichž jsme zkoumali zastoupení auxiliáru a čtyři další proměnné: chronologii (resp. pořadí na časové ose), číslo, vid a vyjádřenost subjektu. Ústup auxiliáru se jeví ve sledovaných českých biblických překladech jako proces v čase nelineární. Poměrně málo auxiliárů ve 3. osobách préterita bylo zjištěno v nejstarším zkoumaném textu, markovských perikopách staročeského evangeliáře, což je v souladu se staršími výzkumy. Na překvapivě nízký výskyt auxiliáru mohla mít vliv potenciální funkce evangeliáře jako podkladu pro kázání, ovlivněných mluvenou podobou češtiny. Celkově se auxiliár nejčastěji vyskytuje ve sledovaných biblích první redakce a též třetí redakce, jejíž překladatelé inklinovali k důslednosti a tím potenciálně k jazykové konzervativnosti. Extrémním případem vynechávání auxiliáru je *Nový zákon náměšťský*, který neobsahuje žádné auxiliáry, na druhém pólu stojí *Bible padeřovská* z třetí redakce staročeského překladu, jenž se vyznačuje úpornou doslovností. Vysoká míra zachovávání auxiliárů v *Bibli padeřovské*, je velmi zajímavá též proto, že ač tato redakce přináší kompletní překlad Starého zákona, text Nového zákona je vnímán pouze jako revidovaný překlad druhoredakční.

Podle provedených testů měla z proměnných – vedle faktoru „datace“ – největší statisticky signifikantní vliv na zachovávání auxiliáru kategorie čísla. Ve všech zkoumaných pramenech (vyjma *Nového zákona náměšťského* a *Bible kralické šestidílné*) ustupoval auxiliár procentuálně více v singuláru než v plurálu. Potvrzujeme tak z Markova evangelia závěry jiných badatelů, že auxiliár byl zachováván více v plurálu a pomaleji z něho ustupoval.

Generalizovaný lineární smíšený model neukázal jako statisticky významnou proměnnou na hladině 0,05 ve zkoumaných překladech Markova evangelia vid. Z našich dat tak nepotvrzujeme výsledky J. Filipové (2022) publikované pro *Smolnou knihu*

velkobítešskou.¹⁶⁹ Na hladině významnosti 0,05 se neukázal být v generalizovaném lineárním smíšeném modelu statisticky významný ani další zkoumaný faktor, a to faktor ne/vyjádřenosti subjektu. Lze ho však označit za marginálně signifikantní. Podle S. Dickeyho (2013) je to faktor statisticky nesignifikantní.

Pokud jde o interakci proměnných, jako nejsilnější a statisticky významná se ukazuje v případě faktorů „datace“ a „číslo“, dále „vyjadřování subjektu“ – „číslo“ – „vid“, „číslo“ – „vid“ – „datace“ „vyjadřování subjektu“ – „číslo“ – „vid“ – „datace“; konečně těsně za hranicí 0,05 ($p = 0,053$) je interakce „číslo“ a „vid“.

Na začátku výzkumu jsme stanovili na základě předchozího bádání tři hypotézy: a) auxiliár ustupoval více v singuláru než v plurálu, b) auxiliár ustupuje více u perfektiv než imperfektiv a c) ne/vyjádřování subjektu neovlivňuje distribuci auxiliáru. V generalizovaném lineárním smíšeném modelu jsme jako platnou na základě dat z Markova evangelia na hladině významnosti 0,05 potvrdili jen hypotézu a). Role vidu a ne/vyjádřování subjektu je významná jen v interakci s některými dalšími proměnnými.

Na překladech Markova evangelia by bylo možné dále zkoumat vliv aktuálnosti/neaktuálnosti promluv na zachování auxiliárů nebo vliv frekvence a sémantiky sloves ve složeném préteritu. Mezi dalšími proměnnými, které dosud nebyly podrobeny zkoumání, ale o nichž se domníváme, že by mohly mít vliv na distribuci auxiliáru ve 3. osobách složeného préterita, jmenujeme například následující: výskyt auxiliáru ve větách hlavních/vedlejších; potřeba odlišit dva různé subjekty v rámci souvětí prostřednictvím zachování/nezachování auxiliáru v predikátech; lexikální kontext složeného préterita, bližší časová identifikace děje (frekvence výrazů typu *ihned*). Nabízí se také výzkumná otázka, zda nebyly auxiliáry vynechávány častěji v těch dokladech složeného préterita, které se nenacházely v nejstarších biblických překladech, nýbrž v těch, které nahradily tvary jednoduchých minulých časů.

¹⁶⁹ Filipová, 2022. Je však třeba si uvědomit, že v Markově evangeliu jde ve srovnání se smolnými knihami o zcela odlišný styl textů.

8 Seznam použité literatury

8.1 Excerpované prameny

Bible benátská. [online]. Benátky: Petr Lichtenstein, 1506. Jihočeská vědecká knihovna, sign. NE 386. [cit. 2023-03-23] Dostupné z: <https://www.digitalniknihovna.cz/cbvk/view/uuid:06e36369-d232-11e3-b4c4001b63bd97ba?page=uuid:07424c4e-d23211e3b4c4-001b63bd97ba>.

Bible drážďanská. Markovo evangelium [online]. Původně Dresden, Die Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, sign. O e 85, 558v–569r. VOLEKOVÁ, Kateřina (ed.) [cit. 2023-02-27]. Dostupné z: <https://diabible.ujc.cas.cz/bible/bibldrazd/mc>.

Bible kralická: šestidílná: kompletní vydání s původními poznámkami. Praha: Česká biblická společnost, 2014.

Bible litoměřická. Markovo evangelium [online]. Litoměřice, Státní oblastní archiv v Litoměřicích, fond Biskupské sbírky, sign. BIF 2, 384r–397r. SVOBODOVÁ, Andrea, VALENTA, Petr a Kateřina VOLEKOVÁ (eds.) [cit. 2023-03-12]. Dostupné z: <https://diabible.ujc.cas.cz/bible/bibllit/mc?view=book>.

Bible olomoucká. Markovo evangelium [online]. Olomouc, Vědecká knihovna, sign. M III 1/II, 186v–196r. SVOBODOVÁ, Andrea a Kateřina VOLEKOVÁ (eds.) [cit. 2023-03-05]. Dostupné z: <https://diabible.ujc.cas.cz/bible/biblol/mc>.

Bible padeřovská. Markovo evangelium [online]. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Cod. 1175, 366ra–372vb. JANOCH, Jakub a Andrea SVOBODOVÁ (eds.) [cit. 2023-03-20]. Dostupné z: <https://diabible.ujc.cas.cz/bible/biblpad/mc>.

Bible pražská. Markovo evangelium [online]. Praha: [Tiskař Pražské bible], 1488. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, sign. Ink 13.C.5, 500v–509v. ČERMÁK, Jan a SVOBODOVÁ (eds.) [cit. 2023-03-27]. Dostupné z: <https://diabible.ujc.cas.cz/bible/biblpraz/mc>.

Nový zákon muzejní mladší. Markovo evangelium [online]. Praha, Knihovna Národního muzea, sign. I D 13, 1ra–33rb. HOŘEJŠÍ, Michal, SVOBODOVÁ, Andrea, a Kateřina

VOLEKOVÁ, (eds.) [cit. 2023-03-24] Dostupné z: <https://diabible.ujc.cas.cz/bible/biblmuz/mt>.

Nový zákon náměšťský. [online]. Náměšť nad Oslavou: Matěj Pytlík z Dvořiště, Kašpar Aorg, 1533. Národní knihovna České republiky, sign. 54 D 000091. [cit. 2023-03-25] Dostupné z: <https://diabible.ujc.cas.cz/bible/biblmuz/mt>.

VINTR, Josef. *Die ältesten tschechischen Evangeliare: Edition, Text- und Sprachanalyse der ersten Redaktion*. München: Sagner, 1977.

8.2 Další prameny

BENEŠOVSKÝ, Matouš. *Grammatica Bohemica, studiosis eius linguae utilissima = Grammatyka česká, milovníkům téhož jazyku velmi užitečná* [online]. Praha (Staré Město pražské): Jiří Jakubův Dačický, 1577 [cit. 2023-03-14]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-detail/BeneGram1577>.

BLAHOSLAV, Jan. *Gramatika česká Jana Blahoslava*. ČEJKA, Mirek, Dušan ŠLOSAR a Jana NECHUTOVÁ (eds.). Brno: Masarykova univerzita, 1991.

DRACHOVSKÝ, Jan. *Grammatica Boëmica in V libros divisa, a quodam Patre Societatis Jesu jam pridem in gratiam tyronum Boëmicae linguae composita, et multorum ejusdem linguae studiosorum saepe manibus descripta tritaque, hoc demum anno a partu Virginis 1660 in plurium usum et utilitatem typis excusa et vulgata* [online]. Olomouc (Olomucium): Vít Jindřich Ettel, 1660 [cit. 2023-03-14]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-detail/DrachGram1660>.

KONSTANC, Jiří. *Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého neb Spis o poopravení a naostření řeči české, vydaný k libosti milovníkův čistoty a dokonalosti češtiny i k užitku a nevyhnutelné potřebě impressorův a písařův českých*. [online]. Praha: Jezuitská tiskárna, 1667 [cit. 2023-03-15]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-detail/KonsLima1667>.

NUDOŽER, Vavřinec Benedikt. *Grammaticae Bohemicae ad leges naturalis methodi conformatae et notis numerisque illustratae ac distinctae libri duo* [online]. Praha: Jan Otmar Jakubův Dačický, 1603 [cit. 2023-03-14]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-detail/BenGram1603>.

Pasionál muzejní (Juhnův). Knihovna Národního muzea, Praha, sign. III D 44, s. 1–646. SVOBODOVÁ, Andrea, a Martin STLUKA, (eds.), [cit. 2023-01-13]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/984b6a15-eb3e-4f77-9bf9-a3dd074e5e58/>.

ROSA, Václav Jan. *Grammatica linguae Bohemicae quatuor partibus, orthographia, ethymologia, syntaxi et prosodia constans. In qua omnia ejus linguae fundamenta novo et facili ad eam discendam modo per regulas certas et universales explicantur et omnimodae grammaticis accuratis disquisitionibus analogiae deteguntur. Omnibus, tam docentibus, quam discentibus, imo vel plurimum etiam historicis, oratoribus et concionatoribus, qui copiam et diversitatem verborum ad sententias variandas et proloquendas desiderant, perquam utilis. Authore Wenceslao Joanne Rosa. In fine apposita sunt diversa idiomate Boëmico, non rithmice, sed metricè, more Graeco, et Latino composita carmina* [online]. Praha (Micro-Praga): Jan Arnolt z Dobroslavína starší, 1672 [cit. 2023-03-15]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-detail/RosaGram1672>.

ŠTAJER, Matěj Václav. *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti, vytažený z České bibli, která na několik dílů rozdělena a vejklady po krajích položenými vysvětlena byvši, mezi nekatolickými jest u veliké vážnosti, ale pro kacířské bludy od katoliků ani čísti, ani chovati se nemá. Nicméně poněvadž (podlé všech zdání) nad jiné české knihy vlastněji, pěkněji a pilněji vytištěna byla, způsob jejího písma nemůže se než nad míru chváliti — a ten tuto se vykládá a hoden jest, aby všickni školní mistrové poručili svým učedníkům jej míti, bedlivě čísti a podlé něho psáti se učiti* [online]. Praha: Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld, 1781. Vydání třetí [cit. 2023-03-14]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-detail/StajerZpusob1781>.

Život Krista Pána, rukopis A. XVII A 9, 14, fol. 25v, Národní knihovna České republiky, Praha. SLUKA, Martin, (ed.), [cit. 2023-01-13]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/32380994-0db6-42e2-a455-e3a03782e1d3/plny-text/s-apatem/folio/47r>.

8.3 Sekundární literatura

- BARR, Dale J. Random effects structure for confirmatory hypothesis testing: Keep it maximal. *Journal of Memory and Language*, roč. 68, č. 3, 2013, s. 255–278 [cit. 2023-08-05]. Dostupné z: <https://ojs.ung.si/index.php/JSL/article/view/244/76>.
- BARTOŇ, Tomáš. *Statistiky češtiny*. Praha: NLN, 2009.
- BŘEZINA, Martin. *Redukované formy prezentních tvarů staročeského slovesa býti*. [online]. Brno FF MU, 2021 [cit. 2022-11-26]. Nepublikovaná diplomová práce. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/n5jr5/DP_Redukovane_formy_prezentnich_tvaru_staroceskeho_slovesa_byti_Brezina_2021.pdf.
- DAŇHELKA, Jiří. Směrnice pro vydávání starších českých textů. In: *Husitský Tábor: sborník Muzea husitského revolučního hnutí*, roč. 8, 1985, s. 285–301.
- DICKEY, Stephen. See, now they vanish: Third-person perfect auxiliaries in Old and Middle Czech. *Journal of Slavic linguistics*, roč. 21, č. 1, 2013, s. 77–121 [cit. 2023-03-19]. Dostupné z: <https://ojs.ung.si/index.php/JSL/article/view/244/76>.
- DITTMANN, Robert. Jazyková stránka bible Kralické. In: MITÁČEK, Jiří a Eliška BAŤOVÁ, (eds.), *Za Kralickou do Kralic, aneb, 400. výročí Bible kralické*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2013, s. 71–78.
- DITTMANN, Robert. Préteritální auxiliár ve třetích osobách v Matoušově evangeliu ve starších českých biblích. *Clavibus unitis*, roč. 9, č. 2, 2020, s. 55–72 [cit. 2022-06-12]. Dostupné z: https://www.acecs.cz/media/cu_2020_09_02_dittmann.pdf.
- DOSTÁL, Antonín. *Historická mluvnice česká*. Praha: SPN, 1967.
- DOSTÁL, Antonín. *Staroslověnské sloveso*. Praha: SPN, 1956.
- DRINKA, Bridget. The perfect of Eastern “Standard Average European”: Byzantine Greek, Old Church Slavonic, and the role of roofing. In: *Slavic on the language map of Europe: Historical and areal-typological dimensions*. DANYLENKO, Andrii a Motoki NOMACHI (eds.). Berlin: W. de Gruyter Mouton, 2019, s. 145–185.
- DŽUNKOVÁ, Katarína. Новый Завет в переводе Мартина Лупача (ок. 1450): Вопросы авторства и стиля. *Slověne*, roč. 10, č. 2, 2021, s. 41–75 [cit. 2023-03-20]. Dostupné z: http://slovene.ru/2021_2_Dzhunkova.pdf.
- DŽUNKOVÁ, Katarína. Языковые особенности Нового Завета 4-й редакции древнечешского перевода (ок. 1450–1489) (на фоне древнечешских переводов, текста Вульгаты и латинско-немецких переводческих практик). Petrohrad, 2022 [cit. 2023-05-01]. Disertační práce. Ruská akademie věd, Institut lingvistického výzkumu. Typologická a srovnávací lingvistika. Prof. Anatolij Aleksejevič

- Aleksejev, Ph.D. Dostupné z: https://iling.spb.ru/sites/default/files/202209/thesis_dzhunkova_cand_2022.pdf.
- FILIPOVÁ, Jitka. Préteritální auxiliár ve třetích osobách střední češtiny jako příznak vysokého stylu? Svědectví Smolné knihy velkobítešské (1556–1636). *Clavibus Unitis*, roč. 11, č. 2, 2022, s. 101–110 [cit. 2022-06-15]. Dostupné z: https://www.acecs.cz/media/cu_2022_11_02_filipova.pdf.
- FRANTA, David. Aorist a imperfektum v české gramatografii od 16. do poloviny 19. století. České Budějovice: FF JU, 2017 [cit. 2022-11-29]. Nepublikovaná diplomová práce. Dostupné z: https://theses.cz/id/rzmc4/DP_DF.pdf.
- GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III. Tvarosloví. Svazek 2. Časování*. 2. vyd. Praha: F. Tempský, 1909.
- GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého. Díl IV. Skladba*. Praha: F. Tempský, 1929.
- GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III. Tvarosloví. Svazek 2. Časování*. RYŠÁNEK, František (ed.). 3. vyd. Praha: ČSAV, 1958.
- HANZELKOVÁ, Marie. Mariánské Kramářské písně. In: *Dvanácte vrchů ten strom má: kramářské poutní tisky s náboženskou tematikou: Katalog k výstavě*. BOHÁČOVÁ, Michaela (ed.), Brno: Moravské zemské muzeum, 2022, s. 18–21 [cit. 2023-03-21]. Dostupné z: <https://www.phil.muni.cz/media/3416045/dvanacte-vrchu-web-maly-soubor.pdf>.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: SPN, 1980.
- HORÁLEK, Karel. *Úvod do studia slovanských jazyků*. 2., dopl. vyd. Praha: NČSAV, 1962.
- HRUŠKOVÁ, Zdenka. Systém slovesných tvarů (díličích paradigmát). *Mluvnice češtiny 2: Tvarosloví*. KOMÁREK, Miroslav, (ed.), Praha: Academia, 1986, s. 416–427.
- KARLÍK, Petr. Auxiliár. In: KARLÍK, Petr a Marek NEKULA a Jana PLESKALOVÁ (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2017 [cit. 2023-06-16]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/AUXILI%C3%81R#gramatick%C3%BD%20auxili%C3%A1r>.
- KARLÍK, Petr. -L-ové participium. In: KARLÍK, Petr a Marek NEKULA a Jana PLESKALOVÁ (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2017 [cit. 2022-06-15]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/-L-PARTICIPIUM>.
- KOMÁREK, Miroslav. *Dějiny českého jazyka*. BLÁHA, Ondřej (ed.), Brno: Host, 2012.

- KOPEČNÝ, František. Povaha českého praeterita. *Naše řeč*, roč. 34, č. 5–6, 1950, s. 85–89 [cit. 2023-01-10]. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4179>.
- KOPEČNÝ, František. *Základy české skladby*. 2. vyd., přeprac. Praha: SPN, 1962.
- KORDIĆ, Snježana. *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux, 2010 [cit. 2022-05-23]. Dostupné z: http://bib.irb.hr/datoteka/475567.Jezik_i_nacionalizam.pdf.
- KOSEK, Pavel. Imperfektum. In: KARLÍK, Petr a Marek NEKULA a Jana PLESKALOVÁ (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2017 [cit. 2022-15-06]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/IMPERFEKTUM>.
- KOSEK, Pavel. Vývoj slovosledných vlastností auxiliáru préterita ve starší češtině. *Gramatika a korpus 2012: 4. mezinárodní konference* [cit. 2022-06-30]. Dostupné z: <https://ujc.avcr.cz/miranda2/export/sitesavcr/ujc/vedavyzkum/vyzkum/gramatika-a-korpus/proceedings-2012/konferencni-prispevky/KosekPavel.pdf>.
- KOUPIL, Ondřej. *Gramatika česká (1533): Náměšťská mluvnice: autoři a jejich dílo*. Praha: Akropolis, 2019, s. 51–60.
- KOUPIL, Ondřej. *Grammatykáři: gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Vyd. 2., rev. Praha: Karolinum, 2015.
- KREISINGEROVÁ, Hana a Kateřina VOLEKOVÁ. Jednoduché minulé časy v staročeských žaltářích. *Clavibus unitis*, roč. 11, č. 2, 2022, s. 19–28 [cit. 2023-01-18]. Dostupné z: https://www.acecs.cz/media/cu_2022_11_02_kreisingerova_volekova.pdf.
- KREISINGEROVÁ, Hana. Jazyková specifika druhé staročeské biblické redakce (se zaměřením na temporální systém). *Clavibus unitis*, roč. 9, č. 2, 2020, s. 33–38 [cit. 2023-01-05]. Dostupné z: https://www.acecs.cz/media/cu_2020_09_02_kreisingerova.pdf.
- KREISINGEROVÁ, Hana. *Základní problémy II. biblické redakce*. Olomouc: FF UP, 2019 [cit. 2023-01-04]. Nepublikovaná disertační práce. Dostupné z: <https://library.upol.cz/arl-upol/cs/csg/?repo=upolrepo&key=42034650186>.
- KVÍTKOVÁ, Naděžda. K užívání préterit ve staré češtině. [online]. *Listy filologické*, roč. 105, č. 4, 1991, s. 237–242 [cit. 2023-03-20]. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/23465348>.
- KYAS, Vladimír. *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. PEČÍRKOVÁ, Jaroslava, (ed.). Praha – Řím: Vyšehrad – Křesťanská akademie, 1997.

- KYAS, Vladimír. Jazykové rozdíly Nového zákona v překladě Blahoslavově a v bibli Kralické z r. 1593. (K 350. výročí dokončení šestidílné bible Kralické). *Slovo a slovesnost*, roč. 9, č. 4, 1943, s. 193–201 [cit. 2023-02-26]. Dostupné z: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=4142>.
- LAMPRECHT, Arnošt, Jaroslav BAUER a Dušan ŠLOSAR. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.
- MICHALCOVÁ, Anna. *Jazykový rozbor českých překladů Písňe písni před Bibli kralickou*. Praha: FF UK, 2021 [cit. 2023-03-19]. Nепublikovaná diplomová práce. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/128099/120387786.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela. *Jazykové zmeny v historickom vývine gramatických tvarov z aspektu gramatikalizácie (na príklade vývinu slovenského préterita)*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2016.
- POLÁKOVÁ, Jana. Příběh ne úplně svaté Jenovéfy. In: *Dvanácte vrchů ten strom má: kramářské poutní tisky s náboženskou tematikou: Katalog k výstavě*. BOHÁČOVÁ, Michaela (ed.), Brno: Moravské zemské muzeum, 2022, s. 64–65 [cit. 2023-04-05]. Dostupné z: <https://www.phil.muni.cz/media/3416045/dvanacte-vrchu-web-maly-soubor.pdf>.
- REJZEK, Jiří. *Zrození češtiny: jazyková situace a jazykový vývoj v českých zemích mezi 6. a 11. stoletím*. Praha: NLN, 2021.
- ROZHKOVA, Anastasia. Odraz tří hláskoslovných změn 14. století v Lukáše evangeliu a knize Izaiáš Bible drážďanské. *Listy filologické*, roč. 143, č. 1–2, 2020, s. 63–97.
- SOUČEK, Bohuslav. *Česká Apokalypsa v husitství: z dějin textu Zjevení Janova – od Konstantina ke Komenskému*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1967.
- TIMOFEJEV, Dmitrij. (Re)ediční praxe Daniela Adama z Veleslavína: Kronika o založení Země české a prvních obyvatelích jejích Martina Kuthena ze Šprinsberka. *Naše řeč*, roč. 105, č. 2, 2022, s. 59–77 [cit. 2023-03-20]. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=8663>.
- TRÁVNÍČEK, František. *Historická mluvnice československá: úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha: Melantrich, 1935.
- VAŠICA, Josef. *Eseje a studie ze starší české literatury*. PAVERA, Libor, (ed.), Opava: Verbum, 2001.
- VEČERKA, Radoslav. Praslovanština. In: KARLÍK, Petr a Marek NEKULA a Jana PLESKALOVÁ (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2017

[cit. 2022-06-15]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/PRASLOVAN%C5%A0TINA>.

- VEČERKA, Radoslav. *Staroslověnské texty*. Brno: Masarykova univerzita, 1996.
- VINTR, Josef. *Die ältesten tschechischen Evangeliare: Edition, Text- und Sprachanalyse der ersten Redaktion*. München: Sagner, 1977.
- VOLEKOVÁ, Kateřina. Jan Hus a česká bible. In: *Jan Hus 1415 a 600 let poté: VII. mezinárodní husitologické sympozium Tábor 23.–25. června 2015*. SMRČKA, Jakub a Zdeněk VYBÍRAL (eds.). Tábor: Husitské muzeum v Táboře, 2015, s. 179–190.
- VYKYPĚL, Bohumil, Helena KARLÍKOVÁ, Ilona JANÝŠKOVÁ a Vít BOČEK. *Staroslověnské dědictví ve staré češtině*. Praha: NLN, 2021.
- ZDEŇKOVÁ, Jana. K užívání pomocného slovesa 3. osoby složeného préterita ve staročeské Bibli olomoucké a Bibli kladrubske. In: HINCOVÁ, Katarína a Gregorík PETER, (eds.), *Rara avis XI. Zborník z XI. Mezinárodnej filologickej konferencie*. Trnava: Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2015, s. 385–396.
- ZDEŇKOVÁ, Jana. *Slovesné formy pro vyjádření minulosti v češtině 14. století*. Praha: FF UK, 2022 [cit. 2022-12-20]. Nepublikovaná disertační práce. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/172003/140097665.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

8.4 Další zdroje

Vokabulár webový [online]. Copyright © 2006 [cit. 2023-01-05]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>.

Quick Statistics Calculators. Social Science Statistics [online]. [cit. 2023-08-05] Dostupné z: <https://www.socscistatistics.com/tests/>.

R: The R Project for Statistical Computing [online]. Copyright © The R Foundation [cit. 2023-08-05]. Dostupné z: <https://www.r-project.org/>.

9 Seznam zkratek

EV.	staročeský evangeliář
BIBLDRAŽ	Bible drážďanská
BIBLOL	Bible olomoucká
BIBLLIT	Bible litoměřická
BIBLPAD	Bible padeřovská
NZMUZML	Nový zákon muzejní mladší
BIBLPRAŽ	Bible pražská
BIBLBEN	Bible benátská
NZ1533	Nový zákon náměšt'ský
BIBLKRAL	Bible kralická šestidílná
BENEGRAM1577	gramatika Matouše Benešovského
DRACHGRAM1660	gramatika Jana Drachovského
KONSLIMA1667	gramatika Jiřího Konstance
BENGRAM1603	gramatika Vavřince Benedikta z Nudožer
ROSAGRAM1672	gramatika Václava Jana Rosy
ŠTAJERZPŮSOB1781	gramatika Václava Matěje Štajera
PRIN	anonymní gramatika <i>Prima principia linguae Bohemicae</i>

Přílohy

Databáze otágovaných excerpt v programu Microsoft Excel:

Statistické údaje ze všech zkoumaných pramenů pro model *random slopes* v programu *R*:

Random slopes
(všechny prameny).txt

Statistické údaje z *Bible pražské* a z *Bible drážďanské* pro model *random slopes* v programu *R*:

Random slopes
(BiblPraž a BiblBen).txt

